

RUBRIEK BOEKBESPREKINGEN

1. Besprekingsartikels

Bewegend Katholicisme. Nieuwe studies over ver(ont)zuiling in Nederland

P. Luyckx "Andere katholieken, 1920-1960", in: Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1986, Nijmegen, KDC, 1987: 52-84.

J. Peet "Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969", Baarn, Arbor, 1987, 431 pp. (met talrijke illustraties).

E. Simons & L. Winkeler "Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945", Baarn, Arbor, 1987, 504 pp.

1. Een van de meest opvallende ontwikkelingen in het Nederlands onderzoek rond ver(ont)zuiling van de afgelopen jaren is de toenemende grensvervaging tussen sociologie en geschiedenis. Sociologen verrichten eigenhandig historisch onderzoek (zo bijv. T. Duffhues, A. Felling en J. Roes in hun boek *Bewegende patronen*) of nemen bestaande studies door vanuit een specifieke probleemstelling (zie bijv. het in dit Tijdschrift reeds eerder besproken proefschrift van J.A. Righart over *De katholieke zuil in Europa*). Dat ze er goed aan doen de ingeslagen weg verder te bewandelen, mag blijken uit het interessante artikel van de Nijmeegse historicus Paul Luyckx in het onlangs verschenen jaarboek van het Nederlandse Katholiek Documentatie Centrum (KDC). Luyckx plaatst daarin serieuze vraagtekens achter de ook binnen de Nederlandse sociologie gangbare periodisering van de ver(ont)zuiling. Met name de vigerende voorstelling van een homogeen-monolitische katholieke zuil in de periode 1920-1960 vindt hij uiterst problematisch. Onder de titel 'Andere katholieken' pleit hij voor een meer genuanceerd beeld. Binnen de katholieke kerk waren in de betreffende periode conflicten en wrijvingen tussen rivaliserende fracties resp. tussen leiders en '(be)geleiden' eerder regel dan uitzondering. De katholieke basis schikte zich niet zonder meer in wat haar door de soms onderling heftig verdeelde elite(s) werd voorgehouden of opgelegd als maatstaf van katholicisme. Bovendien was de globale strategie van isolement tegenover de zondige buitenwereld al evenmin een onverdeeld succes. Ook de katholieken ontsnapten vaak niet aan de verlokkingen van 'de moderne wereld', noch waren hun leiders het altijd roerend eens over de te volgen anti-modernistische tactiek. Luyckx besluit hieruit dat in het onderzoek rond ver(ont)zuiling veel meer aandacht zou moeten worden gegeven aan "de gewone politieke en sociaal-economische geschiedenis, die op

de katholieken zo goed als op welke andere godsdienstig gedefinieerde groep zijn effecten had" (p.55).

2. Om zijn betoog kracht bij te zetten, verwijst Luyckx naar een aantal conflicten en spanningen binnen de katholieke zuil op het vlak van de politiek, de sexualiteit, de jeugd en het intellectuele debat in de periode 1920-1960. Over de laatste twee onderwerpen verschenen recent twee studies die treffend de noodzaak van de door Luyckx geformuleerde desiderata illustreren. In het mooi uitgegeven en rijkelijk geïllustreerde boek van historicus Jan Peet over de Nederlandse kajot(s)tersbeweging wordt Luyckx alvast ruimschoots op zijn wenken bediend. Peet maakt er zich namelijk niet vanaf met een loutere historiografie van de (V)KAJ (Vrouwelijke) Katholieke Arbeiders Jeugd. Hij interpreteert de naoorlogse lotgevallen van beide organisaties integendeel voortdurend vanuit de meer algemene socio-culturele veranderingen die de Nederlandse samenleving in de betrokken periode kenmerkten. Bovendien heeft hij een goed oog voor de interne conflicten binnen de (V)KAJ en besteedt hij ruim aandacht aan de wrijvingen met de omringende katholieke wereld. Dat hij ten slotte ook nog de belangrijkste sociologische inzichten omtrent jeugd en jeugdigheid zelfstandig heeft verwerkt, vergroot uiteraard slechts de waarde van zijn studie.

De Nederlandse KAJ ontstond in 1945 uit de sterk corporatistisch georiënteerde Sint-Jozefs Gezellen Vereniging - waarover Joost Dankers een bijdrage publiceerde in het al genoemde KDC-jaarboek - en de autonome standsvereniging voor katholieke arbeidersjongeren De Jonge Werkman. Net als in België betwistten de Katholieke burgerij en een deel van de kerkelijke hiërarchie voor de Tweede Wereldoorlog het recht van de katholieke arbeidersbeweging op zelfstandige organisaties. De Jonge Werkman, een geesteskind van de Limburgse priester en voorvechter van het standenprincipe H.A. Poels, kwam er dan ook niet zonder strijd binnen de katholieke zuil. De katholieke burgerij en de met haar verbonden behoudsgezinde geestelijkheid wilden hun dominantie - of zo men wil: hun hegemonie - over de (arbeiders)jeugd immers niet zo maar prijsgeven. Ze zwerden bij een bevoogdende jeugdzorg binnen besloten patronaten, en hadden geen boodschap aan een op zelfwerkzaamheid gericht jeugdwerk voor alleenlijk jonge arbeiders. Alvast voor de mannelijke arbeidersjongeren was het pleit al langer in hun nadeel beslecht door de Nederlandse bisschoppen toen in 1945 de KAJ het licht zag. Het duurde echter nog tien volle jaren vooraleer het principe van een autonome standsorganisatie ook werd aanvaard voor de vrouwelijke arbeidersjeugd en de -17 jarigen. De burgerij en de hogere clerus hielden tot het midden van de jaren vijftig hardnekkig vast aan een voor alle standen uniform vrouwbeeld (de vrouw als koesterende echtgenote en thuiswerkende moeder, inderdaad). Pas in 1955, op een ogenblik dat door de versnelde industrialisering als-

maar meer jonge meisjes uit werken gingen, kreeg de VKAJ samen met de Jong-KAJ de zegen van de Nederlandse bisschoppen.

De ironie van de geschiedenis heeft gewild dat de strijd binnen de katholieke zuil over de organisatie van de arbeidersjeugd nog maar net was gestreden toen buiten de zuil nieuwe vormen van jeugdcultuur en, daarbij aansluitend, van jongerenwerk opdoken. Uit een aantal geruchtmakende onderzoeken uit de eerste helft van de jaren vijftig bleek reeds het bestaan van een zgn. massajeugd die zich weinig aangesproken voelde door een sterk confessioneel, op apostolaat en 'verovering' (versta: herkerstening) gericht jeugdwerk. Door de toenemende bestedingsmogelijkheden en vooral het ontstaan van een louter commerciële internationale jongeren-cultuur (rock 'n roll, brommers, Elvis-kuiven en -pakken,...) kon de massajeugd zich naar het einde van de jaren vijftig een eigen (ge)zicht aanmeten. Toen een deel ervan ook nog amok ging maken (de berucht pleiners of nozems), was het voor de overheid overduidelijk dat het traditionele jeugdwerk faalde. Zeer tegen de zin van de (V)KAJ begon de bevoegde minister met de uitbouw van een jongereninfrastructuur die nauwer aansloot bij de marktgerichte jeugdcultuur. Vrijblijvende jeugthuizen, clubs en instuiven die werden gerund door vastbetaalde krachten, moesten de massajeugd voor erger kwaad behoeden. Er ontstond zo al snel een sterk geprofessionaliseerd open jeugdwerk, dat met wetenschappelijke inzichten werd onderbouwd en zich verre hield van elke levensbeschouwing. Dit jeugdwerk op nieuwe leest refereerde zelfs niet langer aan de klassepositie van haar publiek, net zomin als de commerciële jeugdcultuur trouwens (Peet onderbelicht naar mijn mening enigszins dat laatste kenmerk; de op consumptie georiënteerde jongeren-cultuur was niet enkel amoreel, maar bewerkstelligde tevens een verschuiving van de arbeid naar de vrije tijd(sgoederen) als primaire bron van identificatie). Deze ontwikkelingen lieten uiteraard ook het katholieke jeugdwerk niet onberoerd. De 'verlichte geesten', de wetenschappelijk gevormde medewerkers rond het tijdschrift "Dux" voorop, zagen hoe langer hoe meer brood (en overheidssubsidies...) in een open jeugdwerking. In verschillende steden werden dan ook 'katholieke instuiven' georganiseerd. De (V)KAJ bleef daarentegen onverkort vasthouden aan het gedachtegoed van de Katholieke Actie. Apostolaat, 'verovering' en confessionele vorming bleven de kerking bepalen, al ontsnapte die niet aan de sluipende professionalisering en werd ze minder dan voorheen gekenmerkt door zwart/wit-beelden van 'de zondige wereld'. De kajotersbeweging erkende kortom niet het bestaan van een eigenstandige 'markt van jeugd en geluk' waarop volop keuzevrijheid heerste, en prees daarmee zichzelf uit die markt. Dat leidde ten slotte tot een crisissituatie midden de jaren zestig. VKAJ en KAJ fuseerden tot KWJ (Katholieke Werkende Jongeren). De nieuwe organisatie ontwikkelde zich in twee richtingen. Terwijl de top zich in het zog van het aan-

wassende jongerenprotest al gauw ontpopte tot een maatschappijkritische actiegroep, poogden de lokale afdelingen zich staande te houden middels een levensbeschouwelijk quasi-neutrale jeugdwerking. In beide gevallen restte er van de oorspronkelijke katholieke signatuur weinig meer dan een vage en terloopse verwijzing naar 'een christelijke inspiratie'. Het uur van de katholieke arbeidersjeugd had geslagen, wat uiteindelijk in 1982 resulteerde in de opname van de KWJ binnen de Jongerenbeweging, verbonden met de FNV (Federatie Nederlandse Vakbeweging).

Deze boeiende geschiedenis van de Nederlandse (V)KAJ ondersteunt in grote trekken de eerder gememoreerde conclusie van Paul Luykx. De katholieke zuil was inderdaad meermaals intern verdeeld over 'het jeugdprobleem', en kon zich niet doeltreffend afschermen van de meer algemene ontwikkelingen binnen na-oorlogs Neder(jeugd)land. De gebeurtenissen van eind de jaren zestig bevestigen bovendien het centrale inzicht van de zgn. natural systems-benadering binnen de organisatiesociologie: organisaties streven naar zelfbehoud, desnoods ten koste van de oorspronkelijke doelstellingen.

3. Reeds in 1971 suggereerde de Nederlandse socioloog J. Thurlings in zijn boek "De wankelende zuil" dat de turbulente en ook internationaal veelbesproken ontwikkelingen binnen het Nederlandse katholicisme niet losstonden van de groeiende invloed van progressieve theologen en intellectuelen op het kerkelijk beleid. Aan deze hypothese, die o.m. werd opgepikt door W. Goddijn in "De beheerste kerk" (1973), geven de socioloog Ed Simons en de theoloog Lodewijk Winkeler een meer algemene draagwijdte in hun samen geschreven en onlangs gepubliceerde proefschrift "Het verraad der clercken". In hun visie speelde de Nederlandse katholieke intelligentsia niet alleen een belangrijke rol in het proces van kerkvernieuwing, maar bepaalde ze ook in niet geringe mate een aantal discussies binnen de katholieke zuil. De empirische bewijskracht voor deze stelling zoeken ze vooreerst in een nauwgezette analyse van de standpunten van de toonaangevende Nederlandse katholieke intellectuelen in de periode 1945-1975. Vier thema's krijgen de aandacht: priesters en leken in de kerk, oecumene (twee binnenkerkelijke issues), moraal en geestelijke gezondheidszorg, en de zgn. k-discussie over het levensbeschouwelijk karakter van organisaties behorende tot de katholieke zuil (twee onderwerpen die zowel raken aan de kerk als aan de zuil in het algemeen). Vervolgens onderzoeken ze de mogelijke invloed van de bestudeerde groep op enerzijds het beleid van de bisschoppen en van een aantal zuilorganisaties en anderzijds de katholieke publieke opinie. Om hun mogelijke "change agent"-rol binnen het georganiseerde katholicisme in kaart te brengen, inventariseren de auteurs de door intellectuelen waargenomen bestuurs- en adviesfuncties in kerkelijke en zuilorganisaties. De vraag of er binnen de bestudeerde groep ook opinieleiders en netwerken of sociale kringen aanwezig

waren, pogen ze te beantwoorden aan de hand van een citatie-resp. netwerkanalyse.

Wat leert nu deze studie over de rol van de intellectuelen in het proces van ver(ont)zuiling? Uit de inhoudsanalyse blijkt alvast dat de bestudeerde groep de kerkelijke hiërarchie steeds een paar stappen voor was in de evolutie van volkskerk naar denominatie. Deze voorhoede-rol verdoemde de intellectuelen niet meteen tot een louter schriftuurlijk bestaan in de de kerkelijke marge. Einde de jaren zestig kregen hun progressieve opvattingen integendeel ruimschoots gehoor op het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie. De bisschoppelijke wisseling van de wacht begin de jaren zeventig maakte de mede onder intellectuele impuls doorgevoerde veranderingen echter goeddeels ongedaan. Deze gang van zaken is symptomatisch voor 'de macht van de intelligentsia': intellectuelen kunnen wel een zekere invloed uitoefenen, maar de feitelijke (bestuurs)macht ligt meestal elders. Vaak willen intellectuelen trouwens niet 'de handen bevuilden'. Ook Simons en Winkeler stellen vast dat ze vrijblijvende adviesfuncties verkiezen boven harde bestuursposities.

De stellingen van o.m. Goddijn en Thurlings worden door dit onderzoek dus ten dele bevestigd. Of ze, zoals de auteurs suggereren, ook gelden voor de katholieke zuil in haar geheel, valt nog te bezien. De auteurs wijden een volledig hoofdstuk aan de meer algemene invloed van de bestudeerde groep intellectuelen, maar noemen het terecht 'een terreinverkenning'. Ze houden het immers bij een ruwe diagnose van een aantal bekende invloedskanalen: onderwijs, media, informele groepsvorming en de zuil zelf. Harde bewijzen voor de mogelijke 'ideële macht' van de intellectuelen blijven uit. Ze kunnen trouwens wellicht enkel geleverd worden middels gedetailleerde studies. Die moeten dan meteen ook uitwijzen of de vanuit strikt-kerkelijk oogpunt progressieve opvattingen van de intellectuelen soms niet achterop hinkten bij het gedachtengoed van andere katholieke bevolkingsgroepen.

Simons en Winkeler suggereren immers zelf meermaals dat de intellectuelen zich niet binnen een maatschappelijk vacuüm bewegen. "Zij brachten bepaalde onderwerpen pas ter sprake op een moment dat dit min of meer 'kon'", zo heet het in de slotconclusie (p.331). Naar aanleiding van de bundel "Onrust in de zielzorg" merken ze terecht op dat door intellectuelen vaak slechts de "problemen, die deels al leven onder de mensen (...) worden geïnventariseerd en rationeel geordend" (p.254). Ook de strikt 'ideële macht' en de voorhoede-rol van de spraakmakende intelligentsia, blijven dus beperkt. Vaak kaarten 'the men of the ideas' op het publieke forum enkel ideeën aan die reeds langer bestaan, of stellen ze problemen ter discussie die samenhangen met lopende structurele maatschappelijke veranderingen. De denkers (be)denken

kortom meestal slechts het maatschappelijk denkbare (doen ze dat niet, dan heten ze utopisten). Hun eigen bijdrage bestaat in het leggen van verbanden of het klaarstellen en duiden van problemen, dus in het articuleren van wat binnen de samenleving reeds leeft aan opinies, gevoelens, waarden, enz. Voor zover deze 'bovenbouw' verknoot is met de socio-structurele 'onderbouw', kunnen de intellectuelen de lopende culturele trends lang niet altijd ombuigen in de door hen gewenste richting. Zo gaven bij voorbeeld de Nederlandse katholieke intellectuelen in de jaren vijftig en zestig trefzekere interpretaties van de dalende kerksheid die niet zelden eindigden op een pleidooi voor veranderingen binnen de moederkerk. Nog afgezien van hun binnenkerkelijke onmacht, slaagden ze er helemaal niet in het proces van secularisatie af te remmen, laat staan te stoppen. Een en ander mag nogmaals wijzen op de relevantie van de eerder gememoreerde conclusie van Luykx voor het onderzoek naar ver(ont)zuiling. "De gewone politieke en sociaal-economische geschiedenis" had inderdaad "op de katholieken zo goed als op welke andere godsdienstige gedefinieerde groep zijn effecten". Aan deze invloeden vermocht de invloed van de katholieke intellectuelen weinig te veranderen.

Simons en Winkeler relativiseren zoals gezegd meermaals zelf 'de macht van de intelligentsia'. Wanneer ze de bredere maatschappelijke veranderingen in de bestudeerde periode nader hadden doorgelicht, zou hun eindverdict daarover wellicht nog sceptischer hebben geklonken. Nu besluiten ze hun lezenswaardig onderzoek met een aan Merton ontleende typering van 'de' intellectueel: "De rol van de intellectuelen is altijd een role in tension, een rol in het spanningsveld tussen wetenschap en levensovertuiging. Het combineren van het kritische karakter van de wetenschappelijke attitude en de geëngageerde overgave aan een levensovertuiging zal voor veel personen in onze onderzoeksgroep aanleiding hebben gegeven tot een emotionele innerlijke tweestrijd" (p.334). Wellicht is het leren leven met de eigen maatschappelijke onmacht (in alle betekenissen van het woord) voor vele intellectuelen niet minder problematisch dan deze spanning tussen wetenschap en 'ideologie'.

Rudi Laermans

Over heksen en toverij. Een geleefde praktijk tegen de voorgeschreven orde

M. Adler "Drawing Down the Moon. Witches, druids, goddess-worshippers, and other Pagans in America today", Beacon Press, Boston, Massachusetts, 1986.

M. Gijswit-Hofstra & W. Frijhoff (red.) "Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw", De Bataafsche Leeuw, Amsterdam, 1987, 360p.

G. Graichen "De Nieuwe Heksen. Gesprekken met heksen", De Kern, Baarn, 1987, 194p.

R.I. Moore "Ketters, heksen en andere zondeboeken. Vervolging als middel tot macht 950-1250", Ambo, Baarn, 1988, 158p.

G. Roojakkers & Th. van der Zee (red.) "Religieuze Volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven en de geleefde praktijk", Sun, Nijmegen, 1986.

Sagen en sprookjes hebben het beeld van de heks als kwaadaardige, lelijke, oude vrouw gecontinueerd. Ik herinner me uit mijn kindertijd een alleenstaand oudje dat door de kinderen van de buurt als heks werd aangezien en gepest. Uit angst voor haar toverpraktijken werd ze voor het overige zoveel mogelijk gemeden.

Onder invloed van bepaalde hervormingsbewegingen (hippies, ecologisten,...) van de jaren 70 werd de aandacht voor heksen en magische praktijken opnieuw aangescherpt. Het beeld van de heks dat daardoor vorm kreeg, verschilt echter van dat van de sagen en de sprookjes.

Een karakterisering van de heksen uit verleden en heden, krijgen we in mindere of meerdere mate in de hier besproken boeken. Alle drie behandelen ze één of ander aspect van de heksenproblematiek. De aangereikte informatie is echter zeer uiteenlopend. De boeken verschillen niet alleen in de behandelde periodes en thema's, doch ook in doelstellingen en stijl.

Los van de sagen en sprookjes komen heksen in de aandachtsfeer via de vervolgingen en processen bij de overgang naar de nieuwe tijd. Voor de studiegroep 'Hekserij en Toverij in Nederland' vormden deze vervolgingen een uitgangspunt van het onderzoek. Toch is het niet het voorkomen op zich, doch het beperkte voorkomen van massale heksenprocessen, dat hun belangstelling wegdraagt.

De bundel 'Nederland betoverd' biedt een uitvoerig overzicht van hun bevindingen. Daaruit blijkt dat deze onderzoekers zich niet beperken tot de periode van Reformatie en Contrareformatie, doch het toverijgeloof tot in de 20e eeuw naspeuren. Dankzij hun ruime interpretatie van het gerechtelijk toverijbeleid, krijgen we niet alleen informatie over de in de tijd sterk geconcentreerde heksenprocessen, doch tevens over smaadprocedures en het optreden tegenover duivelbanners en andere contramagische praktijken. De kerkelijke houding m.b.t. toverij wordt eveneens nagetrokken.

De delen 1 tot en met 4 van het boek bevatten onderzoeksverslagen betreffende bestraffing van toverij en toverijbetichtingen; het laatste deel is gewijd aan toverij-

opvattingen van katholieke theologen (tot het begin van de 17e eeuw), gereformeerde predikanten (tot rond 1800) en juristen (tot in de 17e eeuw). Verspreid in het boek treffen we tevens informatie aan over toverijvoorstellingen bij het gewone volk, over de vrouwenkwestie, de toverijbeleving en toverijpraktijken.

Over het algemeen tekenen er zich nogal wat verschillen af in de timing en de intensiteit van de heksenvervolgingen tussen verschillende Westeuropese landen. In Nederland blijken er in vergelijking met andere landen minder massale heksenprocessen te zijn voorgekomen en werden de brandstapels vroeger gedoofd. De heksenprocessen blijken er voornamelijk geconcentreerd in de periode tot 1600.

Vanaf het einde van de 16e eeuw uitten de gerechtelijke bemoeienissen met toverij zich vooral in smaadprocessen en bestraffing van duivelbanners.

De gereformeerde kerk in Nederland blijkt slechts een geringe rol in de vervolgingen te hebben gespeeld. Er bestond bovendien een duidelijke taakverdeling tussen magistratuur en kerk. Deze laatste beperkte zich hoofdzakelijk tot het bestraffen van diegenen van haar leden die hun toevlucht hadden gezocht tot contramagie of anderen van toverij beschuldigden.

Noch de kerk, noch de magistratuur in Nederland blijken te zijn beïnvloed door de opvatting van de inquisitie zoals deze bv. tot uiting komt in de *Malleus Malleficarum* (1487) van de dominicanen Institoris en Sprenger of door een streng Reformatorisch optreden tegen toverij zoals dat bijvoorbeeld in Schotland woedde.

In geen enkel opzicht leveren de auteurs zich over aan grove veralgemeningen. Ze pleiten integendeel voor een meer gedifferentieerde theorievorming. Degenen die geïnteresseerd zijn in nauwgezet historisch onderzoek over de betovering en de onttovering van Nederland, komen met dit boek zonder enige twijfel aan hun trekken. 'Nederland betoverd' lijdt echter aan het euvel van vrijwel alle compilaties van detailonderzoeken. Men wordt geconfronteerd met een veelheid van feiten zonder voldoende kader om ze te situeren. Toch mogen we niet vergeten dat de bundel hoofdzakelijk bedoeld is als een stand van zaken van het toverij-onderzoek in Nederland. Bovendien worden in de slotbijdrage van Gijswit-Hofstra de grote lijnen van dit onderzoek geschetst en worden verschillende details tot een overzichtelijk geheel aan elkaar gebreed.

Onafgezien van hun inhoudelijke informatie, zijn de bijeengebrachte onderzoeken interessant omwille van de grote verscheidenheid aan aangeboorde bronnen. Deze zijn immers niet beperkt tot diverse acta waarin gerechtelijke en kerke-

lijke bemoeienissen i.v.m. toverij zijn opgetekend. Sommige onderzoekers maakten ook gebruik van sagen en iconografisch materiaal.

Een zeer verschillende werkwijze treffen we aan bij Moore. Zijn boek over kettters, heksen en andere zondebokken in de periode 950-1250, steunt niet op origineel onderzoek en is evenmin bedoeld als een overzicht van de betrokken literatuur. Zeer bewust ruilt deze historicus detailbeschouwingen in voor een algemene theorie. In plaats van zijn aandacht te richten op de afzonderlijke groepen die het slachtoffer werden van vervolgingen, benadert hij de vervolging als een algemeen verschijnsel. Specifieke informatie over heksen vinden we bij hem dus eerder sporadisch terug. Indien heksen binnen zijn aandachtsradius vallen, dan is het als één van de doelwitten van de vervolging.

De centrale stelling van Moore is dat er in de 11e en 12e eeuw een machinerie werd uitgebouwd, die slachtoffers voor de vervolging creëerde en dat dit institutioneel geweld vanaf die periode tot op heden een wezenlijk onderdeel van de maatschappij werd. Moore tracht meer specifiek te bewijzen dat men in de loop van deze eeuwen een convergentie kan vaststellen van pogingen om uiteenlopende minderheids-groepen te marginaliseren. Groepen die men tot dan toe noch als gevaarlijk, noch als hinderlijk ervaarde, werden het slachtoffer van vervolging op grond van hun godsdienst, ras, lichamelijke gesteldheid, seksuele voorkeur of levenswijze. Er heeft zich dus een grootscheeps proces van sociale reclassificatie voltrokken, waarin stereotypering en mythevorming een belangrijke rol speelden.

De oorsprong van deze classificatiedrang situeert Moore hoofdzakelijk in de groeiende invloed van de cultuur en de instituties van een geletterde minderheid of in wat men elders de intellectuele revolutie van de scholastiek noemt (zie bv. De Jong, in, Roojakkers en van der Zee, 1986: 20). Het zijn de lezende, schrijvende en rekenende klerken die het raderwerk van de vervolgingsmachinerie zouden hebben uitgedacht en in werking gesteld. Deze machinerie zou bovendien niet alleen een onderdeel, doch ook de draagster zijn geweest van hun pogingen tot specialisatie en professionalisatie van de macht.

Moore stelt twee chronologisch onderscheidbare functies van de vervolgingen voorop. Aanvankelijk waren ze een instrument in de strijd om politieke invloed en werden ze eerder incidenteel aangewend bij hofintriges. Nadat de klerken een machtspositie hadden veroverd -wat omstreeks 1180 zou gebeurd zijn- wordt een machinerie ingesteld om ketterij en deviantie op te sporen en te vervolgen. Hierdoor groeiden, volgens Moore, de vervolgingen uit tot een gewoonte en tot één van de grondslagen voor het handhaven van de macht.

Om zijn stelling uit te bouwen, steunt Moore zich op twee theorieën: de these van M. Douglas over de besmettingsvrees als grenzenbewaarder en Webers these over het ontstaan van de grote wereldgodsdiensten. Durkheims stelling betreffende de 'représentations collectives' wijst hij resoluut van de hand. Volgens hem kan men de vervolgingen onmogelijk interpreteren als een belichaming van collectieve overtuigingen en gevoelens van de maatschappij in haar geheel.

Moore hanteert echter een té enge interpretatie van Durkheims 'représentations collectives' en ontkent dit concept aldus iedere analytische waarde. Het beeld dat hij van de vervolgingen schetst, is daardoor nogal unidimensioneel. De klerken komen naar voor als een bewust handelende groep die heel de vervolgingsmachinerie in functie van zijn belangen heeft uitgewerkt. Het is echter plausibel om te veronderstellen dat de klerken in hun strijd om de macht aansluiting hebben gezocht bij de voorstellingswereld en het denkkader van althans een deel van de ongeletterden, meer bepaald dat deel in wiens kringen ze probeerden door te dringen. We kunnen aannemen dat de klerken de slachtoffers voor de vervolging hebben gecreëerd, in de zin dat ze hun eigen concurrenten (joden en ketters) tot sociale vijanden hebben omgevormd. Het is echter eveneens aannemelijk dat de elementen die ze voor de stereotypering en mythevorming gebruikten, in collectieve overtuigingen en gevoelens wortelden.

Volgens Rooijackers en van der Zee (1986) kan men voor de middeleeuwen in hun geheel niet spreken van een scherpe scheiding tussen het volksgeloof en het geloof van de geleerden. Voor het ontstaan van een coherent volksgeloof zou er volgens Frijhoff een confrontatie nodig zijn met een elite die zich systematisch te weer stelt. Aan deze voorwaarde wordt pas in de late middeleeuwen voldaan. Vanaf die periode begint de clerus immers een groeiend belang toe te kennen aan orthodoxie (De Jong, in, Roojackers en van der Zee, 1986: 20). De interactie tussen de cultuur van de geleerden en de cultuur van het 'volk' krijgt bij Moore niet veel aandacht. Desondanks kunnen we veronderstellen dat de marginalisering en de vervolgingen een reactie hebben teweeg gebracht bij diegenen die zich bedreigd voelden in hun interpretatiekaders en in hun mogelijkheden om hun omgeving als betekenisvol en beheersbaar te ervaren. In die zin kan men de vervolging interpreteren als een uiting van de spanning tussen wat in de bundel van Roojackers en van der Zee (1986) als de geleefde praktijk en de voorgeschreven orde naar voor komt. De geleefde praktijk en de voorgeschreven orde hebben ieder hun eigen interpretatiekader, hun eigen methoden waarmee ze de omgeving trachten te beheersen. Moore raakt deze spanning wel aan wanneer hij de aandacht richt op de dualiteit tussen enerzijds communale macht, ongeletterdheid, traditie, particularisme en concreetheid en anderzijds

gecentraliseerd gezag, geletterdheid, vaardigheden, universalisme, abstractie. Hij werkt ze echter niet uit.

Van haar kant haalt Gijswit-Hofstra in haar slotbijdrage in 'Nederland betoverd', de religieuze pluriformiteit en de bestendinging van de locale en regionale autonomie als belangrijke verklarende factoren voor het beperkte voorkomen van massale heksenprocessen aan. De coëxistentie van katholieken en aanhangers van de Reformatie verhinderde een doorgedreven orthodoxie. Bovendien probeerden de katholieken zich tegen het abstracte geloof van de Reformatie af te zetten door sterk op magie lijkende rituelen. Op politiek vlak was er evenmin sprake van orthodoxie of van een gecentraliseerde macht die zich probeerde te vestigen.

Moore legt de nadruk op het opsporen en het vervolgen van slachtoffers. Daardoor heeft hij vooral oog voor de afschrikkingsfunctie van de vervolgingen en besteedt hij onvoldoende aandacht aan hun disciplineringsfunctie. Vanaf de 12e eeuw werd een meer rationeel en gecentraliseerd beheersbaarheidssysteem nagestreefd met het accent op universele regels en een versmalling van deskundigheid. Ongetwijfeld hebben de vervolgingen bijgedragen tot de disciplineren van de bevolking in functie van dit systeem, ondermeer door het hekelen en afkeuren van bepaalde kenmerken, levenswijzen en denkkaders die er niet langer in pasten.

De spanning tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk komt eveneens aan bod in Graichens boek over de nieuwe heksenbeweging in Duitsland. Dit boek verschilt van de vorige in de zin dat het geen verklaring probeert te formuleren. De auteur schreef het vanuit de bekommernis de nieuwe heksen bij een ruim publiek te verdedigen en vrij te pleiten van iedere band met satansverering en zwarte magie.

Het boek bundelt 13 interviews: 11 met personen die tot de nieuwe heksen of tot de Wicca-cultus behoren, 1 met een vertegenwoordiger van de IJslandse natuurgodsdienst (het Odinisme) en 1 met een actrice die shows opzet rond de heksen-thematiek.

De nieuwe heksen maken deel uit van een ruimere beweging die zich als het nieuwe heidendom presenteert. Dit nieuwe heidendom grijpt terug naar oude natuurgodsdiensten (de Keltische religie, de Dianacultus, het Odinisme, de oudcretensische godsdienst,...). Twee elementen staan er duidelijk in centraal: het vrouwelijke en de natuur. In dit opzicht is het helemaal niet verwonderlijk dat men er zowel vanuit het feminisme als vanuit de ecologische beweging aansluiting bij zoekt. Het zijn echter niet alleen vrouwen die zich tot de nieuwe heksenbeweging aangetrokken voelen. Twee van de door Graichen geïnterviewde heksen waren mannen.

Niet alle geïnterviewde personen hechten dezelfde betekenis aan de nieuwe heksenbeweging en de verschillende groepen die de beweging dragen, blijken evenmin dezelfde accenten te plaatsen. Niettegenstaande deze verschillen blijken de nieuwe heksen tegemoet te komen aan twee belangrijke verzuchtingen.

De meeste geïnterviewden vermelden dat ze zich niet langer eenzaam voelen, hetzij door hun contacten met anderen, hetzij door een grotere harmonie of verbondenheid met de natuur. In het algemeen voelen ze zich opgenomen in een groter, betekenend geheel.

De geïnterviewden leggen ook sterk de nadruk op het ondogmatische, de ongedwongenheid en het individualisme van de Wicca-cultus. 'Doe je wil' blijkt trouwens een centraal motto te zijn. In die zin zou de beweging tegemoet komen aan het streven naar controle over het eigen leven. Volgens één van de informanten herstelt het heksengeloof het vertrouwen in de mogelijkheden van de individuen om zelf energieek wat te kunnen doen. Voor vrouwen zou dit streven naar controle over het eigen leven zich nog scherper stellen dan voor mannen. In dit verband wordt naar de oude heksen gerefereerd. De nieuwe heksenbeweging tracht het zelfbewustzijn aan te scherpen door te verwijzen naar de macht en de kennis van de oude heksen, die men moet proberen terug te winnen. In de rituelen wordt veel gebruik gemaakt van meditatie en trance-toestanden om aldus naar de wereld van het niet-stoffelijke te kunnen overstappen. Het woord heks zou volgens de geïnterviewden trouwens afkomstig zijn van 'hagasuzza' of heggewezen, dat wat op de scheiding zit tussen twee werelden, enerzijds het emotioneel-intuïtieve en anderzijds het rationeel-logische. Magie wordt gerekend tot de wereld van het emotioneel-intuïtieve en zou niets anders zijn dan het gebruik maken van de krachten die in iedereen aanwezig zijn. In 'Drawing down the moon', een boek dat het hedendaags paganisme in de Verenigde Staten beschrijft, vinden we een gelijkaardige, doch preciesere omschrijving van wat de nieuwe heksenbeweging onder magie verstaat. Magie zou namelijk berusten op een begrip van hoe emotie en concentratie kunnen worden aangewend om veranderingen teweeg te brengen in het bewustzijn, die op hun beurt een invloed hebben op het gedrag (Adler, 1986: 8). Het voorwerp van de magie kan zowel de omgeving als het zelf zijn. In ieder geval staat in deze definitie het streven naar beheersbaarheid centraal. Een beheersbaarheid die niet steunt op de verworvenheden van wetenschap en technologie, doch die een herwaardering van emotie en intuïtie aan de orde stelt.

Volgens Gijswit-Hofstra is de enige parallel tussen de oude en de nieuwe heksen het gezamenlijk of individueel verichten van rituelen om kwade invloeden af te wenden. Moeten we deze parallel echter niet eerder formuleren als het streven naar gelijkaardige methoden van beheersbaarheid,

methoden die zich afzetten tegen de abstractheid van de 'voorgescreven orde' (bv. wetenschap, technologie, traditionele godsdienst) en die voor de betrokkenen meer bij de eigen 'geleefde praktijk' lijken aan te sluiten?

De tegenstelling tussen het emotioneel-intuïtieve en het rationeel-logische wordt binnen het nieuwe heidendom ook vertaald als het verschil tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid. Uit de interviews blijkt dat men deze begrippen niet louter als culturele, doch dikwijls als biologische categorieën hanteert. De vrouw zou intuïtiever zijn dan de man en daardoor gemakkelijker toegang hebben tot de magie. Niettegenstaande de geïnterviewden de nieuwe heksenbeweging voorstellen als een streven naar harmonie tussen het vrouwelijke en het mannelijke, alsook naar het stimuleren van de emotionele component bij de mannen, wordt -zeker door de meer feministisch geïnspireerde heksen- de vrouw niet zelden als superieur gekenschetst. Eén van de geïnterviewden vindt de binnenste kringen van de magie en de geneeskunde trouwens vrouwenwerk.

De hier aangeraakte problematiek is dus zeker interessant. Spijtig genoeg heeft Graichens boek geen hoog informatief gehalte. We krijgen wel een beschrijving van diverse beweegredenen om tot Wicca toe te treden, van de rol van magie, van sommige rituelen en inwijdingsprocessen, doch de verstrekte informatie is niet altijd even duidelijk. Een preciese situering van de Wicca-cultus en haar verhouding tot de andere, vermelde bewegingen -feminisme, ecologisme en vooral het nieuwe heidendom- krijgen we niet. Dergelijke informatie kunnen we niet verwachten op basis van de interviews met de participanten. We hadden ze wel verwacht in de inleiding van de auteur. In haar inleiding heeft Graichen het over de toename van het heksengelooft en doet ze een poging om de nieuwe heksenbeweging te beschrijven. Ze presenteert echter niet meer dan een aantal aandachtspunten die in de interviews aan bod komen, hier en daar aangevuld met informatie waarvan ze de bron niet specificeert of die ze haalt uit cultboeken waarvan de onpartijdigheid tegenover het bestudeerde in twijfel kan worden getrokken. Diegenen die in de nieuwe heksen of heidenen geïnteresseerd zijn, kunnen beter het boek van Adler 'Drawing down the moon' lezen. Dat boek is eveneens geschreven door een sympathisante. De informatie die het bevat is evenwel veel uitvoeriger en beter onderbouwd.

Tot slot zou ik nog even willen ingaan op twee aspecten van de beeldvorming in verband met heksen. Het eerste betreft hun identiteit, het tweede heeft te maken met de band tussen heksen en satansverering.

Vanuit de vrouwenbeweging wordt het heksenthema aangegrepen om de vrouwenonderdrukking aan de kaak te stellen. Sommigen van de personen die Graichen interviewde, stellen expliciet

dat ze de kennis en de macht van de vrouwen willen herstellen, die door de vervolgingen werden bedolven. Een veelgehoorde stelling is bovendien dat de heksen wijze vrouwen (vroedvrouwen) waren, die volgens de mannen over teveel kennis inzake voortplanting en geneeskunde zouden hebben beschikt.

In 'Nederland betoverd' vinden we dat de meerderheid van degenen die omwille van toverij in een proces terecht kwamen, vrouwen zouden geweest zijn (80% voor Europa; 90% voor Nederland). Vroedvrouwen - dit blijkt althans uit het Nederlands onderzoek - zouden zelden wegens schadelijke toverij zijn aangeklaagd; in de heksenprocessen kwamen aangeklaagden uit alle sociale lagen voor. Wat de contramagische praktijken betreft, blijkt er zich een ander beeld af te tekenen. Daar zou het aandeel vrouwen namelijk kleiner zijn geweest dan het aandeel mannen en dit zelfs na aftrek van de katholieke geestelijken die eveneens actieve duivelbanners waren.

In de periode van de heksenprocessen werd in geleerde kringen schadelijke toverij hoofdzakelijk aan vrouwen toegeschreven. Gijswit-Hofstra merkt echter op dat er op dit ogenblik nog onvoldoende gegevens voorhanden zijn om tot het bestaan van een sekse-gebonden heksenstereotype te kunnen besluiten. Het voorkomen van een grotere proportie vrouwen in de heksenprocessen kan immers even goed te wijten zijn aan een gebrek aan verweermogelijkheden van deze vrouwen dan aan het bestaan van een dergelijk stereotype.

In haar boek wil Graichen het onderscheid duidelijk maken tussen de nieuwe heksen en de satanscultus. Volgens haar is de verwarring tussen beide begrippen ontstaan met het laatmiddeleeuwse geloof in een verbond en een lijfelijke verbinding tussen de heksen en de duivel.

Moore daarentegen voert het ontstaan van de idee van een pact met de duivel terug tot het stereotype van de jood. In de late middeleeuwen werd de jood vrij algemeen voorgesteld als de vijand van Christus. In dit stereotype waren zwarte kunst en dienstbaarheid aan de duivel tot een geheel verweven.

In 'Nederland betoverd' kan men uitvoeriger inlichtingen vinden over de oorsprong van deze begrippenverwarring. De verbinding van bijgeloof -waarvan toverij deel uitmaakt- met duivelspact kan reeds bij Augustinus en Thomas van Aquino worden aangetroffen. Voor hen is bijgeloof, zoals alles wat uit een menselijke instelling voortkomt, een tekensysteem. Tekensystemen zijn conventioneel, ze berusten op een pactum omtrent hun betekenis. Meestal betreft het afspraken tussen mensen, doch in het geval van bijgeloof gaat het om een pact tussen mensen en demonen. Noch bij Augustinus, noch bij Aquino betreft het pact een formele overeenkomst of ge-

slachtsgemeenschap tussen mens en demonen. Het zijn de dominicanen Institoris en Sprenger die met hun Malleus Malleficarum deze idee hebben verspreid. Terwijl de traditionele leer van het bijgeloof de mogelijkheid van een reële uitwerking van toverij ontkent, stellen zij dat de heksen met hun toverij reële effecten kunnen bewerkstelligen, alsook dat de heksen kunnen vliegen.

De Malleus Malleficarum is een mooi voorbeeld van mythevorming door de voorgeschreven orde. Een mythevorming die waarschijnlijk niet zonder gevolgen is gebleven in een tijd dat deze orde zich vijandig tegen de geleefde praktijk opstelde.

De drie boeken brengen aldus eenzelfde thematiek aan de orde: de verzuchtingen van mensen naar beheersbaarheid van hun omgeving en de conflicten die in dat verband ontstaan. Conflicten en spanningen tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk zijn blijvend actueel. Het opmerkelijke is dat de symbolen die daarbij een rol spelen - zoals heksen en toverpraktijken - blijkbaar eveneens actueel blijven.

Micheline Scheys

2. Boekbesprekingen

J. Anthierens e.a. "De Vlaamssche kronijken", EPO/Halt, Berchem, 1987, 141 blz.

De auteurs van dit boek wensen "een halve eeuw schimmel van een slechts Vlaams geweten te schrapen". Dat sommige voortrekkers van de Vlaamse Beweging zich tijdens de bezetting van onze contreien tot collaboratie lieten verleiden, is wel algemeen gekend. Wat misschien minder bekend is - dat is het uitgangspunt van het boek - is het feit dat "vele Misleiders weer erevoorzitter van het Ijzerbedevaartcomité werden, Voorzitter van het Davidsfonds werden, prominente plaatsen in de moderne Vlaamse samenleving bekleden".

Met het vertellen van deze Vlaamse kronijken wensen de auteurs derhalve een aantal reputaties (André Leysen, Clem De Ridder, Felix Timmermans, ...) aan flarden te schieten. Het levert alvast leuke lectuur op, al zal een wetenschappelijk ingestelde geest zich meermaals storen aan vaagheden. Zo duikt bijvoorbeeld de uitdrukking "is nauw betrokken bij" wel heel vaak op als argument voor het bestaan van relaties en organisatiewerken. In zijn genre is het boek overigens verrassend stijlvol en onderhoudend geschreven, en dat is een eervolle vermelding waard.

Kris Deschouwer

Tini Brugge (red.), Als de schepping zucht. Verkenningen van een technoloog, een cultuur-anthropoloog, een socioloog, een filosoof en een theoloog over de relatie tussen mens, milieu en spiritualiteit. Pelckmans, Kapellen, 1987, 148 blz.

Sinds het eerste rapport van de Club van Rome uit 1972, het befaamde "Grenzen aan de groei" van Dennis Meadows, en de autoloze zondagen die er ten tijde van de oliecrisis in 1973 op volgden, is de milieuproblematiek niet meer uit het nieuws geweest. In de politiek is het heet omstreden: sommige sociaaldemocraten zien heil in een "ecologisch socialisme", CVP en CDA grijpen terug naar het bijbelse begrip "rentmeesterschap" om de verantwoordelijkheid van de mens tegenover de natuur uit te drukken, groene partijen maken van de strijd voor het milieu hun bestaansreden. Ook op andere gebieden - wetenschap, kunst, toerisme, geneeskunde - besteedt men meer aandacht aan ecologische themata. De theologie maakt daarop geen uitzondering.

Zoals in elke andere wetenschap verdringen er zich, sinds de ondergang van de neothomistische orthodoxie ook in het katholicisme, uiteenlopende interpretaties. Elke belangrijke contemporaine stroming of denkrichting lijkt wel een theologisch pendand te krijgen. De ecologische theologie is zo'n beetje de laatste nieuwkomer. Het boekje van Tini Brugge "Als de schepping zucht" haakt daarop in. Het heeft geen wetenschappelijke pretenties. Eerder wil het vlot geschreven inleidingen bieden over de relatie tussen mens, milieu en spiritualiteit, het soort teksten dat voor een breed publiek in bezinningssessies bruikbaar is. Drie stukjes geven feitelijke informatie over de stand van de milieubelasting en de veranderende houding van de mens tegenover het milieu (Bibo, Kloos, Tellegen). De rest van het boekje wordt ingenomen door theologische beschouwingen en één filosofische bespiegeling over het thema (Verheij, Leenhouders, Brinkman, Wiskerke en Zweerman).

Dat zo'n boekje gegroeid is in de schoot van een Franciscaanse discussiegroep is wel geen toeval. Franciscus van Assisi staat erom bekend dat hij de natuur niet instrumenteel maar communicatief tegemoet trad: hij praatte met vogels en bezong in zijn Zonnelied (afgedrukt op p. 125-126) de zon, de sterren, de aarde, de maan en de natuurelementen als zijn broeders en zusters. Wat is er voor de Franciscanen in deze tijd natuurlijker dan zich te herbezinnen op de "roots" van hun orde?

Des te spijtiger is het dat het boekje niet weet te overtuigen dat ecologie (natuur, milieu, kosmos) voor het religieus denken en handelen van vandaag meer is dan een modieuze topic. De milieucrisis wordt in feite enkel als een aanleiding gebruikt om het belang te onderstrepen van de zin-vraag en van de christelijke waarden. Het blijft bij het aanboren van een in de markt liggend thema om de terugkeer

naar de oude, vertrouwde godsdienst te bepleiten. Op de bijdrage van Wiskerke na (p. 104-120) is er geen sprake van een tastend op zoek gaan naar de positieve bijdrage die de ecologische perspectiefwisseling mogelijks kan leveren tot een her-denken van het christendom. De bij Wiskerke vermelde "ecologische scheppingsleer" van Moltmann, die de gebruikelijke, antropocentrische, tot de relatie tussen God en de mens versmalde geschiedenisvisie wil vervangen zien door een kosmische geschiedenis-theologie, waarin de mens deel uitmaakt van een door God gedragen evoluerende scheppingsgemeenschap, lijkt nochtans wel mogelijkheden tot uitdieping te bieden. Een interessante denkrichting, waar het antropocentrisch humanisme eveneens vanuit ecologische en vrijzinnig-religieuze gevoeligheden bekritiseerd wordt (zie o.a. Jaap Kruithof, De mens aan de grens, EPO, Antwerpen 1985).

Als het boekje van Tini Brugge representatief mag geacht worden voor de stand van de katholieke ecologische theologie, staat deze laatste, intellectueel gesproken, nog zeer ver af van de prestaties van de bevrijdingstheologie. Deze bevrijdingstheologie is er immers wel degelijk in geslaagd tegenover de oude, preconciliaanse godsdienstopvattingen een fundamenteel nieuwe visie te ontplooiën op de verschillende aspecten van het christendom (Jezus, de bijbel, het handelen van de gelovige, de kerk, ...). (Een aanrader in dit verband, en ook pas verschenen, is het gesprek dat de bevrijdingstheoloog Edward Schillebeeckx aanging met de intellectueel met Kruithof verwante filosoof Leo Apostel in een extra nummer van het Tijdschrift voor Geestelijk Leven, april 1988). Men kan het boekje van Tini Brugge natuurlijk niet euvel duiden dat het niet kan optornen tegen de gezonken ervaring van de bevrijdingstheologie. Daarvoor is de ecologische theologie nog te nieuw en blijft het bij gebrek aan vertaling naar de religieuze praxis toe nog te veel in de lucht hangen. Maar een zoekend-vragend-verkennende houding ware toch meer welkom geweest.

Staf Hellemans

Jan Cap, In naam van mijn klasse, EPO, Berchem, 1987, 192 blz.

Voor wie de afgelopen twintig jaar de ontwikkeling van de Belgische arbeidsverhoudingen heeft gevolgd, is de Boel-werf te Temse stilaan een begrip op zich geworden. Het was daar, bijna de enige plaats in Vlaanderen in de zeventiger jaren, dat het klassieke industriële syndicalisme zich van zijn harde kant liet zien. Het was ook daar dat de patroon niet bang was om conflicten aan te gaan en dat dus soms lange bitsige stakingen werden gevoerd, die in de hele vakbondswereld (en bij de sociologen die de zaak bestudeerden) zeker niet onopgemerkt passeerden. En het was tenslotte daar dat de kwestie van de syndicale democratie meermaals aan de orde was.

Over wat er zich de afgelopen twintig jaar heeft afgespeeld in en rond de werf, heeft Jan Cap, de toenmalige ACV-afgevaardigde op Boel, een boek geschreven. Zijn mémoires als het ware. Voor het eerst wordt ons daardoor een zicht gegund op hoe de vakbond functioneerde en waarom sommige acties zo principieel waren - en ook leken voor de buitenwereld. Alhoewel het hele verhaal overduidelijk een sterke persoonlijke stempel draagt, is het toch een uitermate boeiend en vooral erg leesbaar boek geworden.

Het eerste deel handelt over de eerste jaren van Jan Cap in de bedrijven en daarin vertelt hij op welke manier hij overtuigd geraakt van het nut van een democratisch functionerende arbeidersorganisatie. Het tweede deel, dat de jaren op de Boel-werf overspant, was voor mij het meest boeiende. Pakweg 15 jaar vakbondswerking en -strijd op de werf worden kronieksgewijs overlopen, met als rode draad de opbouw van een democratische vakbondsafdeling, die opkomt voor de belangen van haar leden. Soms tegen de lijn van de vakbondsleiding in. In het derde en laatste deel vertelt Jan Cap hoe hij zijn ervaringen in de strijd politiek ging vertalen binnen de PVDA. Af en toe kreeg ik hier de indruk dat de partij-ideoloog van dienst een handje had toegestoken bij het schrijven.

Al bij al is het toch, ondanks het soms sterk anekdotische karakter, een uiterst interessant boek en eigenlijk een must voor iedereen die zich met de studie van de arbeidsverhoudingen en -conflicten bezighoudt, van socioloog tot vakbondsmilitant. Zo'n kans op een blik "achter de schermen" krijg je immers niet vaak.

Maar... uiteraard een maar, Jan Cap beschrijft de geschiedenis van de vakbond op de Boel-werf. Die geschiedenis is in-tussen ook echt geschiedenis en, wat meer is, de aftakeling (afbouw?) van de industriële bastions, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, maakt van dit boek tegelijk ook een beetje een soort grafschrift voor dit eigenlijk erg "on-Vlaamse" syndicalisme.

De vragen die Jan Cap aansnijdt, blijven daarentegen ook vandaag en ondanks de wijzigingen die zich op het vlak van de arbeidsverhoudingen aftekenen, nog steeds relevante vragen.

Bob Hancké

Catalogus 1987 Bibliotheek Welzijnszorg, Brugge, Provinciaal Gouvernement van West-Vlaanderen (afdeling Welzijnsbeleid), s.d., 148 blz.

De uitgave van deze catalogus door de Provinciale Overheid van West-Vlaanderen is een lovenswaardig initiatief: op deze

manier wordt de bibliotheek Welzijnszorg (P.A.C., Leopold III-laan 41 te 8200 Brugge 2) een stuk toegankelijker. Volgens de gegevens in deze publicatie bezat de bibliotheek op het ogenblik van de publicatie van de catalogus ongeveer 3.650 boeken en was ze geabonneerd op 125 vaktijdschriften; daarvan zijn de aanwinsten van het jaar 1985-1986 opgenomen.

Nieuwe boeken worden naargelang van het behandelde onderwerp geklasseerd (19 items van 'Arbeidsvraagstukken' tot 'Wonen'), de tijdschriften alfabetisch (van 'Acta Hospitalia' tot 'Welzijnswerkkroniek'), met vermelding van de belangrijkste artikels.

(Te bestellen door overschrijving van 100 F op 000-0281816-31 van de "Provincie West-Vlaanderen, dienst Welzijnszorg" met vermelding "catalogus 1987").

Jan Vranken

J. Cuypers, Sluikwerk - Een onderzoek naar structurele en beleidsmatig bevorderende factoren in België, Faculteit der Rechtsgeleerdheid K.U.L., Leuven, 1986, 274 blz.

'Sluikwerk' is een neologisme dat ook in de Belgische wetgeving is binnengedrongen. De term verwijst - volgens een zelf ontworpen werkdefinitie van de auteur - naar arbeid die op zichzelf niet strafbaar is, maar waaruit inkomen voortvloeit dat op illegale wijze wordt verworven. Deze arbeid kan verschillende vormen aannemen naargelang van de sociaal-economische positie van de hoofdbetrokkenen. Zo zijn het werkgevers, die betrokken zijn bij de ontduiking van arbeidsreglementeringen en sociale zekerheidsbijdragen, terwijl uitkeringsfraude een zaak is van werknemers. Het zijn bij uitstek deze twee vormen van sluikwerk die in het verdere verloop van het onderzoek aan bod komen.

Met deze definiëring en afbakening van het onderzoeksdomain voert de auteur twee selecties door, die niet helemaal verantwoord worden. Ten eerste wordt niet duidelijk gemaakt waarom bepaalde activiteiten die doorgaans als crimineel beschouwd worden (bijvoorbeeld prostitutie), buiten de definitie van arbeid vallen. Ten tweede wordt vrijwel alle aandacht gericht op de twee eerder vermelde vormen van sluikwerk. Een interessante variant zoals sluikwerk in zelfstandig verband blijft daardoor grotendeels buiten beschouwing.

Gegeven deze beperkingen, behandelt de auteur twee onderzoeksvragen. De eerste vraag is of een uitbreiding van de zgn. preciaire statuten (uitzendarbeid, werken in onderaannemingsverband, werken voor een koppelbaas, deeltijdse arbeid, thuiswerk en werken in flexibele arbeidstijdstelsels) bijdraagt tot een toename van sluikwerk in de vorm van ontdui-

king van arbeidswetgeving en sociale zekerheid. Klaarblijkelijk ontbreken de empirische data die nodig zijn om een duidelijk antwoord te geven op die vraag. De enige uitspraak die in dit verband gedaan kan worden, is dat precare vormen van arbeid in het algemeen moeilijker controleerbaar zijn, en dat daardoor de kans op ontduiking van arbeidswetgeving en sociale zekerheid groter wordt. Overigens wordt de relatie tussen werkloosheid en uitkeringsfraude gekenmerkt door een zelfde gebrek aan empirische informatie: het is niet duidelijk wat de precieze omvang van het fenomeen is, maar wel kan men gegeven het inkomensverlies en de psychologische moeilijkheden die met werkloosheid gepaard gaan, veronderstellen dat zo'n verband aanwezig is.

De tweede onderzoeksvraag heeft betrekking op de bestrijding van sluiwerk door de Inspectie van de Sociale Wetten en de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening. De eerste is werkzaam op het terrein van arbeidswetgeving en sociale zekerheidsbijdragen, de tweede houdt zich bezig met sluiwerk door werklozen. Een vergelijking van de twee diensten leert dat in het geval van fraude door werkgevers de kans op een sanctie minder groot is dan in het geval van fraude door een werkloze. Ook zijn de tegen werkgevers uitgesproken sancties relatief minder zwaar dan de sancties tegen frauduleuze werklozen, en beschikken de controleurs van de Inspectie van de Sociale Wetten over meer vrijheidsgraden dan hun collega's van de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening. Al met al, zo concludeert de auteur, krijgt de ontduiking van arbeidswetgeving en sociale zekerheidsbijdragen een meer soepele behandeling dan de uitkeringsfraude door werklozen.

Deze studie bevat belangrijke informatie, met name voor wie geïnteresseerd is in de formeel-juridische en morfologische aspecten van de twee behandelde vormen van sluiwerk. Toch ontkomt men niet aan de indruk dat het beeld dat in dit rapport van het verschijnsel sluiwerk geschetst wordt, onvolledig is. De auteur beperkt zich tot die vormen van fraude die gepleegd worden door twee specifieke sociale groeperingen, t.w. werkgevers en uitkeringstrekkers, en benadrukt de verschillen tussen deze twee: tegenover versoepeling van het arbeidsproces staat disciplinering van de werkloosheid, en tegenover het repressief optreden tegen frauduleuze werklozen staat een meer soepele behandeling van de frauduleuze werkgevers. Doordat vooral dit antagonisme ontwikkeld wordt, verdwijnt een belangrijke groep van sluiwerkers uit het gezicht, nl. de werknemers die buiten de formele werkuren op zelfstandige wijze arbeid verrichten in de informele sector. Indien men in het onderzoek aandacht had besteed aan deze laatste groep, had men een meer genuanceerd beeld van het verschijnsel sluiwerk kunnen geven. Immers, deze categorie van zwartwerkers zou wel eens voor een deel kunnen bestaan uit mensen die uit hun arbeid binnen het formele circuit onvoldoende psychisch inkomen putten. Juist een gebrek aan verantwoordelijkheid, autonomie, en in-

teractie in de formele werksfeer kan mensen ertoe aanzetten om buiten de werkuren sluikwerk te verrichten. In die zin kan sluikwerk beschouwd worden als een compensatie-mechanisme dat de formele arbeidssituatie voor de betrokken werknemer "draaglijk" maakt en dus bijdraagt tot het evenwicht binnen het formele arbeidscircuit.

Patrick De Ceuster

P. Gay, Een goddeloze Jood. Freud, het atheïsme en het ontstaan van de psychoanalyse, De Haan, 1988, 160 blz. (Oorspronkelijke titel: A godless jew, Yale, 1987.)

Moet men atheïst zijn om aan wetenschap te kunnen doen? Het antwoord van Freud luidt: ja, er is maar één waarheid, de wetenschappelijke, en alle geloof is een illusie. In zijn boekje toont Peter Gay aan dat de psychoanalyse nooit had kunnen ontstaan zonder dit koppige atheïsme. Liefde, haat, schuldgevoel, twijfel en schaamte, het wezenlijke basismateriaal van de psychoanalyse is ook het basismateriaal van de godsdienst. De grondlegger van de psychoanalyse moest "te zeer iconoclast zijn om het religieuze geloof van dienst te kunnen zijn". (p.113) Freud was evenwel een bijzonder soort atheïst, een Joodse atheïst. Was dit van invloed op de psychoanalyse? Tot op zekere hoogte wel, stelt Gay. De marginaliteit waarin Freud als Jood leefde stelde hem in staat zijn eigen weg te gaan, "zonder instemming van de 'compacte meerderheid'". Maar de psychoanalyse was beslist geen 'Joodse' wetenschap, in de zin dat alleen een Joodse atheïst haar had kunnen vestigen.

Daarmee heeft Gay een antwoord gegeven op Freuds als retorisch bedoelde vraag: "overigens, waarom schiep eigenlijk geen godvrezende de psychoanalyse? Waarom moest men wachten op een volstrekt goddeloze Jood?" Het boekje kadert in een zeer uitgebreide studie van het leven van Freud en van het Weimar-tijdperk (waarover Gay sedert '78 in vier andere studies verslag uitbracht) en men moet het ook als zodanig lezen. Er is enerzijds nogal wat materiaal in ondergebracht dat er strikt genomen niet thuishoort maar dat wel een licht werpt op het project als geheel, en anderzijds kunnen vraagstukken die op zichzelf belangrijk zijn (i.h.b. de verhouding godsdienst/wetenschap) en in het boekje worden aangeraakt, niet ten gronde behandeld worden omdat ze te ver af liggen van het globale project waarin deze kleine studie kadert. De heldere en elegante stijl van Gay compenseert deze onvolkomenheden in ruime mate.

Walter Weyns

W.G. Hagens "Ouderen en ouderenwerk", Samsom Uitgeverij, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1986, 126 blz.

'Ouderen en ouderenwerk' is opgevat als een leerboek voor de beroepsopleidingen op de terreinen van hulpverlening en welzijnswerk. Aan de hand van recente onderzoeksresultaten en van meerdere voorbeelden over de concrete situatie van een aantal bejaarden, worden de vergrijzing en het ouder worden in onze samenleving behandeld. De auteur die, zoals hij zelf vooropstelt, sinds kort ook tot de 65-plussers mag gerekend worden, behandelt zijn onderwerp met een bijzondere inleving en met oog voor de dagelijkse beslommeringen van het ouder worden in een op het jong-zijn georiënteerde samenleving.

In het eerste gedeelte van het boek wordt speciaal de aandacht gevestigd op de moeilijke afbakening van het begrip ouderen: Wie zijn de ouderen? Wat betekent oud zijn? Zowel hun groeiend aantal als hun onderlinge diversiteit komen uitgebreid aan bod en dit via verwijzingen naar het onderscheid tussen de kalender- en de psychologische leeftijd, alsook via de opdeling jongbejaard en hoogbejaard. Een diversiteit die in onze beeldvorming van de ouderen in vele gevallen nog totaal ontbreekt. Het stereotiepe beeld dat we van hen hebben wordt nog versterkt door hen af te zonderen van de jongeren en van de actieven in de bevolking. Dit proces gaat in vele gevallen ten koste van een degelijk en adequaat ouderenbeleid want: 'wie de ouderen niet werkelijk kent, kan ook niet veel nuttigs en zinvol voor hen ondernemen' (p. 45).

Het tweede deel schetst de sociale positie van de ouderen in de huidige samenleving. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar hun geringe status, deels ten gevolge van het niet meer kunnen of mogen uitoefenen van betaalde arbeid. Dit laat zich vertalen in de afwezigheid als belangengroep van enige vorm van invloed op de politieke besluitvorming. Een situatie waarin mogelijk een kentering kankomen, denken we maar aan de opkomst van de 'grey-power' beweging in de Verenigde Staten.

Verder worden nog specifieke thema's als inkomenspositie, arbeidsmarktpositie, woonsituatie, de positie van de oudere vrouw en de betekenis van ouderen in het vrijwilligerswerk aan de orde gesteld.

In het laatste en m.i. meest interessante deel wordt een vrij uitgebreid overzicht gegeven van alle mogelijke voorzieningen voor ouderen, zowel in hun eigen omgeving (extramuraal) als in verzorgingstehuizen en de opname en verpleging van ouderen in algemene ziekenhuizen (intramuraal). Deze extramuraal voorzieningen gaan van maaltijdverzorging, over de steeds belangrijker wordende rol van de huisarts, naar specifiek voor ouderen georganiseerde sociaal-culturele activiteiten en voorzieningen. Terecht merkt Hagens, op dat

in het huidig denken over ouderen deze extramurale voorzieningen steeds belangrijker worden naarmate men er meer aandacht aan hecht dat zij zo lang mogelijk zelfstandig kunnen blijven. Het is die zelfstandigheid waar het ouderen-beleid zich in de toekomst meer zal moeten naar richten, teneinde zowel aan hun verlangens tegemoet te komen alsook om het groeiend aantal bejaarden een aangepaste verzorging te blijven garanderen.

Peter Heyvaert

L. Halman, e.a., Traditie, Secularisatie en Individualisering: Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context. Tilburg, Tilburg U.P., 1987, 282 blz. + 105 blz. bijlagen.

In het voorjaar van 1981 werd in de toenmalige 9 lidstaten van de E.E.G. een reusachtige enquête gehouden (12.464 interviews) die peilde naar de waarden van de bewoners van de Europese Gemeenschap. Dit onderzoek kreeg bekendheid onder de naam 'European Value System Study' (EVSS). De data van deze studie werden sindsdien geanalyseerd door tientallen vorsers en gaven aanleiding tot tal van publicaties. 'Traditie, Secularisatie en Individualisering' contrasteert de Nederlandse onderzoeksresultaten van deze enquête met die van de andere landen.

De aanvankelijke bedoeling van de EVSS was eerder bescheiden en de vragen die aan het onderzoek ten grondslag lagen waren niet primair wetenschappelijk. Het belangrijkste objectief was inzichten te verwerven die voor het beleid van belang konden zijn. Naast de politieke en economische éénmaking rezen immers steeds meer vragen omtrent een culturele identiteit voor het Verenigd Europa.

Deze praktische oriëntatie levert uiteraard enkele problemen op wanneer men achteraf deze schat aan informatie wil gebruiken om wetenschappelijke theorieën te toetsen. De uitgebreide lijst van onderwerpen die in de vragenlijst aan bod kwam (geloofsopvatting, politieke oriëntatie en participatie, opvattingen m.b.t. seksualiteit, gezin en opvoeding, houding t.o.v. het werk, geluk en tevredenheid, morele kwesties, ...) levert ongetwijfeld interessant materiaal op voor elke vorsers die in deze thema's geïnteresseerd is. De EVSS-data bieden echter te weinig houvast voor een grondige analyse. De belangrijkste EVSS-studies zijn dat ook beschrijvend van aard.

De auteurs van de Nederlandse studie onderkennen dit probleem, al doen ze een poging om hun resultaten in te passen in een theoretisch kader. Het feit echter dat deze theoretische reflecties niet aan de basis lagen van de data-verzameling maakt de integratie van theorie en empirie heel

gebrekkelig. Het boek heeft dan ook een sterk empirische inslag.

Dit blijkt al meteen uit de werkwijze die gevolgd werd. Waarden worden door de auteurs opgevat als diepliggende motivaties of oriëntaties die het gedrag een bepaalde richting geven. Er wordt verondersteld dat de antwoorden die mensen op een aantal vragen geven met elkaar samenhangen en dat deze samenhang is toe te schrijven aan de werking van achterliggende waarden.

Vanuit deze visie wordt gepoogd om uit het gedrag van individuele personen - in dit geval antwoorden op interviewvragen - via factoranalyse, de meer abstracte sturingsprincipes van dit gedrag af te leiden.

Deze techniek veronderstelt evenwel dat de antwoorden op de interviewvragen indicatief zijn voor bepaalde (a priori gedefinieerde) waarden. Wat dit betreft zijn de EVSS-data echter niet optimaal. De auteurs beklagen zich erover dat "... de opstellers van de vragenlijst, afkomstig van opinieën onderzoeksinstituten, meer geïnteresseerd waren in de vragen op zich dan in hun betekenis als indicatoren van waarden" (p. 7).

Er rest de auteurs dan ook niet veel meer dan de beschikbare variabelen aan een factor-analyse te onderwerpen in de hoop dat dit enkele betekenisvolle dimensies oplevert.

In eerste instantie werd dit gedaan voor alle variabelen die naar waarden zouden kunnen verwijzen. Uit deze analyse kwamen zes factoren naar voor die naar gedragsgebieden verwijzen: godsdienst, gedragingen die naar burgerdeugden refereren, de moraliteit van de 10 geboden, arbeidsmotivatie, vertrouwen in instituties en politiek gedrag. Deze gedragsdomeinen worden in de verschillende hoofdstukken apart geanalyseerd, telkens door één of meerdere van de vier auteurs.

In de afzonderlijke hoofdstukken worden de relevante variabelen voor de verschillende dimensies opnieuw onderworpen aan een factoranalyse teneinde de waarden voor het betreffende gedragsgebied bloot te leggen. Deze waarden-dimensies vormen in de meeste hoofdstukken het vertrekpunt voor de verdere analyse. Zo wordt gezocht naar een samenhang tussen de verschillende dimensies, de factorstructuur en en factorscores voor de verschillende landen worden met elkaar vergeleken, soms worden causale modellen getoetst, ...

In de laatste drie hoofdstukken wordt geprobeerd een meer omvattend beeld te schetsen van de onderzoeksbevindingen uit de vorige hoofdstukken.

In hoofdstuk 9 staan de verschillen en overeenkomsten in de waarden-oriëntaties van de Nederlanders centraal. Een algemene vaststelling hierbij is dat de data geen algemeen ethos reveleren. De resultaten wijzen eerder op het bestaan van een aantal levensgebieden die door uiteenlopende waarden worden beheerst. Bovendien wordt vastgesteld dat waardenveranderingen zich m.b.t. de verschillende levensdomeinen in een verschillend tempo voltrekken. De auteurs menen te kunnen stellen dat waardeveranderingen op religieus gebied vooraf gaan aan de evoluties op het vlak van politieke waarden die op hun beurt voorwaarde zijn voor veranderingen in de opvattingen m.b.t. huwelijk en seksualiteit. Longitudinale data zouden uiteraard een sterkere basis bieden om deze ontwikkelingsgang te toetsen. De éénmalige peiling van de EVSS maakt het echter heel moeilijk om evoluties te simuleren.

Dit probleem stelt zich vooral in hoofdstuk 11 waarin o.m. gezocht wordt naar de toekomstige waardenoriëntaties in Europa door de waarden die men aantreft bij jongeren te extrapoleren. Hoewel hier voor het leeftijds effect wordt gecontroleerd door de toename van het onderwijsniveau bij de jongere generaties in rekening brengen, moeten de resultaten van een dergelijke analyse heel voorzichtig geïnterpreteerd worden. De algemene trend die deze denkoefening aan het licht brengt, is een toename van de individualisering en de-institutionalisering ten koste van traditionele waarden.

Dat deze trend zich in de verschillende Europese landen niet in hetzelfde tempo voltrekt is het onderwerp van hoofdstuk 10. In dit hoofdstuk worden de resultaten van de verschillende landen met elkaar vergeleken in het licht van een moderniseringsperspectief. Deze analyse bracht een sequentiële ordening van landen aan het licht waarbij Denemarken, Nederland en West-Duitsland de koplopers zijn in het moderniseringsproces en de beide Ierlanden de achterhoede vormen.

Het is een onmogelijke zaak om de resultaten van het gerapporteerde onderzoek te systematiseren. De talrijke analyses brengen telkens weer andere resultaten aan het licht die bij gebrek aan een uitgesproken conceptueel kader soms moeilijk te plaatsen zijn. Een striktere afbakening van het onderzoeksthema en een beperking van het aantal analyses zou de leesbaarheid ongetwijfeld bevorderen. Het boek - zoals het nu wordt gepresenteerd - is dan ook eerder als een referentiewerk dan wel als een studie- of leesboek op te vatten. Hoe dan ook, iedereen die iets met de gerapporteerde gegevens wil aanvangen zal geconfronteerd worden met enkele onduidelijkheden, vooral op het vlak van de gebruikte methodes.

Ondanks de uitgebreide bijlage (de steekproef, de vragenlijst en een uitgebreide reeks van tabellen) slagen de auteurs er niet altijd in de gebruikte procedures te ver-

duidelijken. Dit maakt de beoordeling en de interpretatie van het gepresenteerde materiaal soms bijzonder moeilijk.

Zo worden bv. een aantal minder gebruikelijke technieken (o.a. singuliere waardendecompositie en latente klasse analyse) gebruikt waarbij de lezer het moet stellen met een summiere verwijzing naar een paar gespecialiseerde werken.

Maar ook bij de meer gebruikelijke technieken zijn de gegevens soms moeilijk te interpreteren. We geven hiervan twee voorbeelden.

In bijlage worden een aantal correlatiematrices afgedrukt waarin zowel parametrische als non-parametrische (o.a. dichotome) variabelen zijn opgenomen, zonder dat we iets vernemen over de gebruikte procedure. Welke betekenis moeten we dan bv. hechten aan de zwakke correlatie tussen 'huisvrouw zijn' en 'beroep' (-.07)?

Ook de informatie over de uitgebreide causale modellen (o.a. in hfst. 4) is uiterst schaars. Hier wordt wel vermeld dat er gebruik werd gemaakt van regressie-analyse, maar er wordt geen melding gemaakt van de sterkte van de gevonden relaties (de beta-coëfficiënten).

Een uitbreiding van de technische informatie zou wellicht niet bijdragen tot een grotere leesbaarheid, maar het zou de waarde als referentiewerk wel doen toenemen.

Ignace Glorieux

P.'t Hart & B. Pijnenburg "Het Heizeldrama. Rampzalg organiseren en kritieke beslissingen", Samson H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1988, 238 blz.

Volgens een klassieke boutade, waarmee wordt getracht de overbodigheid van de sociale wetenschappen aan te tonen, slagen sociologen en aanverwanten er vooral in datgene te vertellen dat iedereen al weet op een manier dat niemand het nog begrijpt. De studie van Paul 't Hart en Bert Pijnenburg betreffende het Heizeldrama vormt het beste bewijs dat goed sociaal-wetenschappelijk onderzoek terzelfdertijd hoogst begrijpelijk kan zijn en daarenboven interpretaties kan opleveren die "common sense"- en ad hoc-verklaringen op een significante wijze overstijgen. Het werk van 't Hart en Pijnenburg vormt een uitzonderlijke beleidsanalytische case-study waarin niet alleen een verhelderende beschrijving en een theoretisch onderbouwde verklaring worden gegeven, maar waaruit ook concrete beleidsrelevante aanbevelingen kunnen worden afgeleid.

De feiten zijn bekend. Op 29 mei 1985 vonden, vlak voor de Europacup 1 - finale tussen het Engelse Liverpool en het

Italiaanse Juventus in het Heizel-stadion, uiteindelijk 39 mensen de dood ten gevolge van ongeregelheden tussen supportersgroepen. Zoals dat steeds het geval is na dergelijke grootschalige rampen trad onmiddellijk het mechanisme in werking waarbij naar schuldigen werd gezocht. De meest spectaculaire bewering was ongetwijfeld deze waarin werd gezocht naar een complot van extreem-rechts dat supportersgroepen zou infiltreren en tot geweld aanzetten om aldus het politieke systeem te ontregelen. Anderen hadden het over menselijke fouten, technische tekortkomingen of een fatale samenloop van omstandigheden. Uitzonderlijke gebeurtenissen vragen blijkbaar om een uitzonderlijke verklaring. De grootste verdienste van de auteurs is dan ook dat zij het "normale", of beter: systeeminerente, karakter van wat is misgelopen trachten aan te tonen.

In een eerste deel reconstrueren ze de eigenlijke ramp en vooral wat er aan voorafging. De specifieke organisatorische context, de bestaande beleidsvorming en regelgeving bij de organisatie van voetbalwedstrijden, de getroffen voorbereidingen door de verschillende relevante instellingen en diensten worden op een rijtje gezet. Vervolgens wordt op een pijnlijk nauwkeurige en gedetailleerde wijze beschreven hoe die fatale 29ste mei onrust kon uitgroeien tot een ramp. Van minuut tot minuut worden we deelgenoot gemaakt van de ontredde van de ordediensten die merken dat ze geconfronteerd worden met een drama dat aan hun controle ontsnapt. We volgen rijkswachters en politieagenten, brandweerlui en medisch personeel, rijkswacht-officieren en kabinetsmedewerkers, voetbalbonzen en ministers in hun pogingen om informatie te vinden over wat er zich rondom hen voltrekt. We lezen hoe ze voor zichzelf en voor anderen orde in deze chaos der tegenstrijdige indrukken trachten te scheppen, hoe ze op allerlei en veelal onderling conflicterende manieren trachten greep te krijgen op de situatie. Als bevoorrechte getuigen krijgen we een totaalperspectief aangeboden en merken hoe de betrokkenen, vanuit hun positie temidden het gewoel, worden meegesleept door gebeurtenissen die ze niet kunnen beheersen.

In het tweede deel wordt een theoretisch kader uitgewerkt. De auteurs steunen zich daarbij op de risico-analyse en de crisis-besluitvormingstheorie. Cruciaal in hun referentiekader staat het baanbrekende werk van Charles Perrow ("Normal Accidents. Living with High-Risk Technologies", New York 1984). Perrow wil komaf maken met de reductionistische visie waarbij rampen worden herleid tot het toevallige samenspel van uitzonderlijke omstandigheden of menselijke falen. Als alternatief bestudeert Perrow rampen vanuit een systeembenadering. Volgens hem zijn bepaalde (technische of sociale) systemen op zodanige wijze opgebouwd dat rampen wel moeten optreden. Hij heeft het dan ook over "normale acciden-ten" of in het systeem ingebouwde rampen.

In Perrows analyse zijn twee elementen van belang: de interactieve complexiteit en de strakheid van koppelingen binnen een systeem. Wanneer een systeem beide dimensies verenigt heeft het een zodanig hoge risicograad dat een kritisch accident of een ramp op termijn onvermijdelijk is. Perrow heeft het ook over een tweede type van bijzonder rampgevoelige systemen: zgn. "error-inducing"-systemen. Het gaat hier over systemen waarvan de structuur en de werking zodanig zijn dat storingen en mankementen op het niveau van de elementen en onderdelen veelvuldig optreden en pogingen om feilen te voorkomen feitelijk geneutraliseerd worden. Het gaat hier om systemen die zichzelf immuniseren tegen bijsturing en als gevolg waarvan storingsvrij functioneren slechts mogelijk is bij een volledige herziening van het systeem. Hoewel Perrow zijn analyse grotendeels toespitst op technische systemen argumenteren de auteurs dat diens kader ook relevant kan zijn voor sociale systemen, in casu het geheel van interacties waaruit het Heizel-drama resulteerde.

Men kan de gebeurtenissen in en rondom het Heizel-stadion ook opvatten als een ernstige politiek-bestuurlijke crisissituatie. Gezagsdragers die onder hoge druk komen te staan, bedreigende omstandigheden waarin snel moet worden beslist en gehandeld, bestuurlijke beslissingen die de loop van de gebeurtenissen een cruciale wending kunnen geven. Voortbouwend op het werk van Rosenthal ("Rampen, Rellen, Gijzelingen. Crisisbesluitvorming in Nederland", Amsterdam 1984) worden een aantal proposities geformuleerd betreffende besluitvorming in crisissituaties. Daarnaast worden op een zeer heldere manier een aantal dilemma's en paradoxen van crisisbesluitvorming blootgelegd.

In een derde deel, ten slotte, wordt de kernvraag van de studie ("Hoe kon het gebeuren?") beantwoordt door de theoretische inzichten betreffende "normale accidenten" en crisisbesluitvorming terug te koppelen naar de eerder gemaakte beschrijving van de eigenlijke ramp. Op een overtuigende wijze wordt aangetoond hoe de organisatorische context van het Heizel-gebeuren als een "error-inducing system" kan worden begrepen. De algemene elementen van de organisatie (positie en rol van Binnenlandse Zaken, Rijkswacht en betrokken gemeentediensten), de ambiguïteit van beleidsvorming en regelgeving, de eerder oppervlakkige gemeenschappelijke voorbereidingen, de tegenstrijdige definities van de situatie, de specifieke voorbereidingen van afzonderlijke diensten waren van die aard dat er eigenlijk noodzakelijkerwijze fouten en vergissingen moesten optreden. Vervolgens wordt aangetoond hoe dit systeem op de dag zelf leidde tot een "normaal accident". Door de structureel onvermijdelijke fouten kwam het systeem op een gegeven moment onder druk te staan. Die druk bracht een fatale combinatie van complexiteit en strakke koppelingen aan het licht.

De organisatie van de besluitvorming rond de Heizel werd gekenmerkt door ad hoc arrangementen. Noch binnen het merendeel van de betrokken instanties, noch op het overkoepelende niveau was sprake van enige vooropgezette organisatie of regeling voor noodsituaties. Een en ander leidde ertoe dat de besluitvorming informeel en geïmproviseerd verliep. De afwezigheid van contact en de aanwezigheid van rivaliteit tussen verschillende instanties en diensten konden slechts de problemen met betrekking tot informatievoorziening, -verwerking en onderlinge afstemming van de te nemen maatregelen vergroten. Op de cruciale momenten waar adequate besluitvorming moest plaatsvinden werkten de bevoegde personen en instanties deels langs elkaar heen, deels tegen elkaar in.

De auteurs pretenderen geenszins een causale analyse van noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor het ontstaan van de ramp te geven. Het is hen te doen om een samenhangende interpretatie. Een interpretatie die verder gaat dan het beantwoorden van individuele schuldvragen en het beklemtonen van uitzonderlijke omstandigheden. Eventueel individueel falen en eventuele merkwaardige samenlopen van omstandigheden dienen niet begrepen te worden als de oorzaak van wat misliep, maar eerder als het resultaat van de aard van het systeem waarbinnen werd gefunctioneerd. Op deze wijze verschijnt een gedistantieerde analyse van een zeer complex en met velerlei emotionele betekenissen bekleed gebeuren. Hieraan ontleent het werk dan ook zijn waarde. Niet alleen zijn dergelijke gedistantieerde analyses met betrekking tot systemen met een hoge risico-graad uitzonderlijk in een discussie die vooral gekenmerkt wordt door het stellen van schuldvragen. Ook lijkt een dergelijke benadering de enige geschikte strategie voor organisaties die een betere greep op hun eigen functioneren en op de werkelijkheid wensen te krijgen.

Patrick Stouthuysen

R.C. Lewontin, R. Rose & L.J. Kamin "Genetica, erfelijkheid en ideologie. Nieuw rechts en het biologisch determinisme", EPO - De Geus, Berchem - Breda, 1987, 295 blz.

Recent verscheen bij uitgeverij EPO een Nederlandse vertaling van "Not in Our Genes", het antwoord van Lewontin, Rose en Kamin op sociobiologische en andere reductionistische pretenties. De auteurs zijn respectievelijk geneticus, neuroloog en psycholoog en behoren tot de stroom van radicale en socialistische wetenschappers die zich in de Angelsaksische landen rondom een aantal tijdschriften en samenwerkingsverbanden hebben gevormd. In dit boek trachten ze de meest geruchtmakende biologisch-deterministische stellingen te weerleggen en tegelijkertijd deze stromingen te plaatsen in hun ideologische context.

Het biologisch-determinisme wordt omschreven als een visie op sociaal handelen die gekenmerkt door een opeenstapeling van reductionismen. Sociale fenomenen worden gereduceerd tot de som van gedragingen van individuen. Deze gedragingen worden op hun beurt gereduceerd tot de uiting van verstoffelijkte eigenschappen die anatomisch kunnen worden gelocaliseerd. Vaak wordt aan een dergelijke visie op menselijk handelen ook een programma voor sociale hervormingen gekoppeld. Er worden normen vastgelegd, op basis van fysische kenmerken, aan de hand waarvan individuen worden gecategoriseerd en sociaal gedrag wordt beoordeeld. De oorsprong van individueel of sociaal gedrag dat buiten de normen valt wordt op fysiologisch niveau gesitueerd. De meest ambitieuze biologische deterministen bepleiten vervolgens dat dergelijk afwijkend gedrag kan bijgestuurd worden door ingrepen op de overeenkomstige fysiologische niveaus.

Het boek valt uiteen in drie delen. Zoals in de inleidende hoofdstukken wordt aangeduid trachten de auteurs wetenschappelijke theorieën te begrijpen vanuit twee vraagstellingen. De eerste vraag is deze naar de interne logica; zijn de beschrijvingen en verklaringen die door een theoretisch programma worden geleverd accuraat en consistent, komen ze overeen met fenomenen en processen in de "echte wereld". De tweede vraagstelling is deze naar de sociale matrix waarvan een theoretisch programma deel uitmaakt. Beide vraagstellingen worden ten aanzien van het biologisch determinisme geformuleerd en vormen de hoofdbestanddelen van het boek. Een derde deel wordt dan gewijd aan een eigen model dat als alternatieve benadering wordt voorgesteld.

Wat de interne logica van het biologisch-deterministische onderzoeksprogramma betreft, is de analyse van de auteurs ten zeerste overtuigend. Ze gaan in op IQ-onderzoek, studies betreffende identieke tweelingen, onderzoek naar raskenmerken, studies betreffende schizofrenie en mentale stoornissen, en lichten de totaal-theorieën door van sociobiologen als Wilson en Dawkins. De conclusie is verpletterend: het materiaal dat binnen deze onderzoekstradities wordt aangedragen om stellingen te onderbouwen hangt met haken en ogen aan elkaar. Wat vooral opvalt is hoeveel dubieus onderzoek werd verricht om biologische determinismen te bewijzen. Het gaat hierbij niet alleen om ontegensprekelijk frauduleuze studies, zoals deze van IQ-specialist Cyril Burt die blijkbaar gemakshalve met fictieve proefpersonen werkte. Ook flink wat bona fide onderzoek, verricht door zeer ernstige wetenschappers, blijkt te vertrekken vanuit premissen die enkel bevestigende conclusies toelaten.

Met betrekking tot de maatschappelijke verhoudingen en de ideologische context van het biologisch-determinisme is de analyse eerder teleurstellend. De auteurs komen niet verder dan een aantal vage aanduidingen betreffende sociaal-economische en politieke contexten waarbinnen stellingen als

deze van sociobiologen opgang zouden maken. Er wordt veel gesuggereerd maar weinig hard gemaakt. De meer theoretische stukken waarin ze de relatie tussen wetenschap en maatschappij trachten te bepalen blijven steken in algemeenheden. Waar ze concrete voorbeelden geven blijken ze opvallend mechanistisch en vulgair-functionalistisch te redeneren. Een mooie is te vinden op pagina 40: "Zelfs de meest abstracte uitingen uit de fysica, zoals Newtons wet van de beweging, kunnen gezien worden als een gevolg van de sociale noden van een opkomende klasse".

Boeiender is het laatste deel waarin ze een alternatief voor het biologisch determinisme geven en tegelijkertijd een terechte kritiek geven op culturele determinismen. Ze bepleiten, hoe kan het ook anders, een "dialectische" visie op sociale en biologische fenomenen. Interessant hierbij is echter dat men het niet laat bij een nietszeggende interactionistische interpretatie waarbij het toverwoord "wisselwerking" de vraag naar de precieze relatie tussen fenomenen moet verdoezelen. Er wordt een ernstige poging ondernomen om vanuit een systeembenadering biologische en sociale fenomenen te begrijpen als verschillende verklarings- en ordeningsniveaus die een ontologisch geheel vormen.

Het nut van het boek bestaat er vooral in dat op heldere en ook voor leken begrijpelijke wijze een aantal van de meer spectaculaire aanspraken van sociobiologische en aanverwante stromingen worden weerlegd. In deze zin is het boek bij uitstek geschikt om opgenomen te worden op de literatuurlijsten van kandidatuurstudenten in één van de verschillende sociale wetenschappen. Tot slot en zoals ook in andere besprekingen van dit boek werd opgemerkt: de vertaling gebeurde zeer slordig en ook het zetwerk is bij wijlen vrij rommelig.

Patrick Stouthuysen

Jos Omblets, Drenkelingen van de welvaart, Kapellen, DNB/Uitgeverij Pelckmans, 1987. 135 blz.

Wat dit boek gevaarlijk maakt voor de leek die belangstelling heeft voor sociale problemen, is de onevenwichtige want zeer selectieve potpourri van "feiten" en "verklaringen" en de kleurrijke saus woorden waaronder dit mengsel verborgen wordt.

Omdat de auteur, naar ik vermoed, geen wetenschappelijke ambities heeft met zijn publicatie, zullen we "gewone" criteria aanleggen voor de beoordeling van zijn verzameling impressies. Het probleem is alleen maar dat ook volgens de regels van de journalistiek en zelfs volgens de regels van een verstandig betoog, Omblets vele malen tekort schiet.

Drenkelingen van de welvaart. Dat is een zeer uitgebreide bevolkingsgroep, die in het eerste hoofdstuk ook met de benaming "armen" wordt aangeduid, later beperkt wordt tot een aantal specifieke groepen zoals (jonge) werklozen, analfabeten, maar steeds als een verzameling wrakhout wordt aangesproken. Over deze bevolkingsgroepen heeft Omblets een pak anekdotisch materiaal verzameld dat hij presenteert als tekenend voor de leefomstandigheden en de maatschappelijke positie van deze mensen en bevolkingsgroepen. Hij moet het daarbij quasi uitsluitend hebben van krantenknipsels en interviews als informatiebron.

Hij wil niet bij deze "feiten" blijven, maar zoekt naar "verklaringen". Onder het mom dat alles wel met alles te maken zal hebben veroorlooft hij zich uitstapjes naar alle hoekjes van het maatschappelijk gebeuren. Van het ingewikkeld kluwen van factoren waardoor armoede wordt geproduceerd, laat hij niet méér dan een, soms op zeer fantaisistische gronden, zelfgekozen verzameling losse eindjes over. In de "verklaringen" die hij aanbrengt, komt zeer sterk een poujadistische visie tot uitdrukking; exemplarisch in het stuk met als titel "De gaten in de gruyère". Schuld aan de armoede hebben ... de gestegen welvaart ("welvaart is zoiets als een middeleeuwse cholera-epidemie"), de sociale wetgeving (bij uitbreiding, de ziekenfondsen, de vakbonden en de automatische indexkoppeling), de afbouw van de cursus geschiedenis (en misschien wel de vervangende les, "die bedoeld is als sociale vorming" en die aan de oorsprong ligt van het verwenningsfenomeen van de hedendaagse jeugd) en - wie weet? - het "intellectueel discussiegeleuter" of "de ramspoedige sociale konsekventies van het taalelitarisme" - wat dat ook moge zijn - (116). Voor de "Resto's du Coeur" en andere hedendaagse vormen van burgerlijke filantropie die vooral het geweten van de milde schenker en van de actievoerder sussen, staat hij daarentegen in bewondering; deze hulpverlening volstaat zijns inziens immers om "vertegenwoordigers van de burgerij" te zuiveren van hun brandmerk van "hebberige kapitalisten" (69). Dat alles gebeurt wellicht vanuit de overweging dat "over die twee categorieën (zuinige "Calvinisten" en gulzige "Boergondiërs") heen de Belgen dan nog persé willen opdelen in links en rechts om ze te klasseren in het progressieve (sociale) en conservatieve (a-sociale) maatschappijkamp een oubollig procédé (is), dat reeds 60 jaar geleden in zijn hemd werd gezet door de Spaanse wijsgeer-journalist José Ortega Y Gasset" (48).

Omblets rijgt de clichés aan elkaar als ... (stenen) parels aan het halssnoer van de varkens. Sprokkel even mee op bladzijde tien, de eerste bladzijde van hemzelf: armen missen de trein der welvaart, arm zijn is het oudste beroep ter wereld, het is overleven in de marge van het pooiersblad, geen arme is gelijk aan een andere arme. En als orgelpunt: "Waar het rode lampje van onze vierde wereld brandt, missen de in steundossiers ontklede vormen de verleidingskracht van

een striptease. Daar passeert Toering-Stegenhulp, ..." Enzovoorts.

Maar het barokkerige karakter van zijn schrijfstijl - de verzamelde geschriften van GDS zullen mij na dit als een fris lentebriesje toewaaien - is achteraf bekeken nog het minste van de kwalen. Om met de woorden van de schrijver zelf te besluiten: "armoede, het doemwoord, is in de tijd gezien niet uitsluitend een kwestie van centen en inkomen. Ze mag niet blijven duren" (106). Zeker niet als mensen als Omblets er op deze manier over gaan schrijven.

Jan Vranken

P. Ponsaers & G. Dupont, De Bende. Een documentaire. Uitg. EPO, Berchem, 1988.

Een leesbaar dossier samenstellen en uitschrijven over een kluwen als het zogenaamde Bende van Nijvel-fenomeen en haar gerechtelijke afhandeling, blijkt zelfs voor ervaren journalisten geen sinecure.

De auteurs, gerechtelijk verslaggevers bij resp. De Morgen en La Dernière Heure, hebben zich bij het opstellen van dit Bende-dossier tot doel gesteld de publieke opinie 'enig zicht te geven op de stand van zaken in dit gerechtelijk dossier'. Dat dit gebeurt op een ogenblik dat het gerechtelijk onderzoek nog steeds in volle gang is, doet niet ter zake. Integendeel zelfs, de auteurs hebben geopteerd voor een open benadering waarbij gepoogd werd de talrijke, vaak tegenstrijdige pistes in het meer dan vijf jaar aanslepende dossier te presenteren. Hiervoor is ook weer heel wat relevant journalistiek enquêtewerk verricht geworden. In dat opzicht lijkt het boek zelfs meer ambities te mogen hebben dan alleen maar de brede publieke opinie in te lichten over de stand van zaken.

Het dossier bestaat uit vier delen. In een eerste deel wordt een overzicht gegeven van de gebeurtenissen die zich afspeelden, tussen 13 maart 1982 en 9 november 1985 en die in verband kunnen gebracht worden met de zgn. Bende. In de delen twee en drie van het boek worden vervolgens de verschillende pistes eerder vanuit de structuur van de gerechtelijke onderzoeken toegelicht en worden de gebeurtenissen verder uitgediept en toegelicht. Gaandeweg blijkt hoe complex dit hele dossier wel is, maar ook - en dat is nog beklemmender - hoe de diverse gerechtelijke én andere instanties in dit alles hebben opgetreden. In het vierde en laatste deel worden tenslotte door de auteurs enkele kritische kanttekeningen geplaatst.

Bij het lezen van dit 300 bladzijden tellende boek stuit men echter op een storende tweeslachtigheid. Enerzijds blijkt

duidelijk dat concessies naar een zo breed mogelijk publiek toe gedaan zijn. Zo zijn er herhalingen, plastische en naar sensatie ruikende omschrijvingen die in een 'dokumentaire' eerder misplaatst overkomen. Nog storender blijken enkele passages (bijv. blz. 183 en 216) waarbij de lezer zelf nog moeilijk kan uitmaken of het hier nu fictie dan wel realiteit betreft. Op het vlak van de stijl, de structuur en de opbouw van de tekst, de vaak verregaande uitweidingen over niet altijd even relevante aspecten, wordt dan weer erg veel van de lezer gevraagd. Gelukkig laat een index toe, sommige verloren 'rode draden' in dit Bende-kluwen snel terug te gaan opsporen.

Anderzijds is dit laatste juist de sterke kant van deze documentaire. Het boek vormt onmiskenbaar een bundeling van essentiële gegevens die via de index ook na lezing nog toegankelijk blijven. Zelfs een jaar na beëindiging van het manuscript, een jaar waarin herhaaldelijk nieuwe feiten, verklaringen en processen dit Bende-dossier zijn blijven aanvullen, en zelfs ingrijpend heroriënteren, blijkt dit boek zijn actualiteitswaarde én zijn documentatiewaarde te hebben behouden. Alleen maar spijtig dat er bij het beschrijven van alle obstakels die de opheldering van dit in menig opzicht, duistere gerechtelijke dossier in de weg staan, er ook zoveel hindernissen voor de lezer bij te pas moesten komen.

Dany Wijgaerts

Frank Pot, Zeggenschap over beloningssystemen 1850-1987. Leiden, 1988, 467 blz.

Frank Pot heeft een uitstekend historisch-sociologisch overzicht geschreven over loonstelsels in Nederland sedert het midden van de 19e eeuw. De centrale probleemstelling van het boek (zijn doctoraatsverhandeling aan de Politieke en Sociaal-Culturele Faculteit van de Universiteit van Amsterdam) is de zeggenschap van werknemers (hier: vakbonden) bij de wijze waarop lonen worden berekend. De auteur benadrukt de nieuwe ontwikkelingen in grootschalige bedrijven en niet de meest gangbare op bepaalde momenten. Hij beschouwt een beloningssysteem als het resultaat van compromissen, die tot stand komen o.i.v. wisselende krachtsverhoudingen.

Het eerste deel (van circa 100 blz.) behandelt theorie, methodologie en probleemstelling, terwijl het laatste deel de empirische informatie verschaft. De auteur onderscheidt vijf fasen in de ontwikkeling (1850-1890; 1890-1920; 1920-1945; 1945-1965; 1965-nu), die ik ook plausibel acht m.b.t. andere landen en i.c. België. De opeenvolgende loonstelsels en hun ontstaan ("stukwerk, kwalificatiebeloning, stukloon, ervaringstarief, gemeten tarief, funktiebeloning, persoonlijke

beloning") worden nauwkeurig beschreven, evenals de reacties van de betrokken partijen.

Twee punten van kritiek (die hoegenaamd de hoge waarde van het werk niet schaden!). Er is naar mijn smaak te weinig aandacht besteed aan verklaringen (waarom veranderen loonstelsels, waarom en wanneer veranderen krachtsverhoudingen en welke is de band tussen krachtsverhoudingen en loonstelsels, welke is de preciese verhouding tussen nieuwe produktieprocédés - dus nieuwe machines en investeringen- en loonstelsels?). Brede maatschappelijke én verklarende veranderingen ontbreken. Mogelijk had de auteur de theorieën van de Régulation-school kunnen aanwenden, die hem iets hadden opgeleverd én waaraan zijn studie correcties en verfijningen had bijgebracht. Een volgend kritiekje geldt het volkomen ontbreken van cijfers (over evolutie van uurlonen, stuklonen, tarieven, premies en dergelijke). Het ware nuttig geweest even te peilen naar de consequenties op de loon- evolutie van bepaalde innovaties op het vlak van de betalingswijze: vakbonden (althans in België en Duitsland) waren/zijn daaromtrent zeer gevoelig. Een statistisch dossier kan de bewijskracht van het verhaal in hoge mate verstevigen.

Peter Scholliers

D. Pels "Macht of eigendom? Een kwestie van intellectuele rivaliteit", Van Gennep, Amsterdam, 1987, 266 blz.

Binnen het moderne sociaal-politieke denken woedt reeds eeuwenlang een felle discussie rond de vraag of macht dan wel eigendom bepalend is voor het uitzicht van de samenleving. Hobbes, Montesquieu en Hegel verdedigden zoals bekend het eerste alternatief, terwijl o.m. Locke en Smith koers vaarden op het eigendomskompas. In de 19de eeuw kreeg dit debat een politiek én een academisch staartje. Op politiek vlak gingen Marx en Boekoenin met elkaar in de clinch, even later gevolgd door de eerste generatie van academisch gezeten economen en sociologen. Dichter bij huis kruisen voor- en tegenstanders van de machts- resp. de eigendomsbenadering de degens in de discussie rond de zgn. Nieuwe Klasse van managers, 'professionals' en intellectuelen. Maar ook op algemeen-theoretisch niveau lijkt nog steeds de keuze onontkoombaar tussen een alomvattende machtstheorie à la Foucault en een gegeneraliseerde 'politieke economie van de cultuur' à la Bourdieu. Over dit dilemma pleegde Dick Pels een goed gestoffeerd en tevens uitstekend geschreven proefschrift. Pels beweegt zich daarin op twee niveau's. Vooreerst wil hij de discussie zélf kennissociologisch duiden in termen van intellectuele rivaliteit. Zijn betrouwbare gids is hierbij Pierre Bourdieu. In het laatste deel van zijn studie, dat handelt over de zgn. Nieuwe Klasse, neemt Pels echter ook inhoudelijk positie in het debat en

ontvooft hij een algemene vermogenstheorie die de onvruchtbare tegenstelling 'macht verus eigendom' zou overstijgen.

In de kennissociologische interpretatie staat dus de kwestie van de intellectuele concurrentie voorop. De polemieken tussen de aanhangers van de machts- resp. de eigendomstheorie verwijst volgens Pels naar "de 'kennispolitiek' van elkaar beconcurrerende groepen van intellectuelen (...) Het staat inmiddels vast dat de klassieke soevereiniteitstheorie en dito eigendomstheorie de ideologische functie hadden om de politieke en economische rechten van ofwel 'Kroon' (adel - RL) of 'Volk' (burgerij - RL) uit te vergroten en te rechtvaardigen; maar het eigenaardige profiel dat deze theorieën tenslotte ontwikkelden werd tegelijkertijd in hoge mate bepaald door 'additionele' aanspraken op intellectuele machtsuitoefening en pogingen tot intellectuele zelfvergroting van de professionele juristen, politieke filosofen en politiek economen die zich opwierpen als vaandeldragers van één van beide grote politieke projecten" (p. 43). De discussie kreeg dan ook niet toevallig een hoogst pregnant karakter met de academisering van de ontluikende menswetenschappen. Voortaan bepaalde het dominante antwoord op de vraag of 'Staat' dan wel 'Burgerlijke Maatschappij', macht dan wel eigendom 'in laatste instantie' het maatschappelijk leven (over)determineren immers de sociale respectabiliteit van kersverse disciplines als economie en sociologie, en daarmee samenhangend, de hoeveelheid academische posten, onderzoekskredieten, enz.

Hoewel ik het door Pels gebezigde kennissociologisch perspectief zonder meer kan bijtreden, vind ik zijn concrete duiding van de discussie enigszins ondermaats. Anders dan zijn al genoemde Franse leermeester blijft Pels al te zeer steken in een louter 'ideeengeschichtlich' overzicht van het debat. Om zijn sociologische lezing ervan hard te maken, had hij telkens het intellectuele veld waarbinnen Locke en Hobbes (of andere tenoren van het debat) zich bewogen, dienen in kaart te brengen. De belofte van een strikt kennissociologische interpretatie wordt kortom niet helemaal ingelost.

Het laatste deel van het boek, waarin dus het debat rond de zgn. Nieuwe Klasse de revue passeert, gaat aan hetzelfde euvelen mank. Omdat Pels hierin zelf stelling neemt in de discussie over macht-of-eigendom, bezit het echter een duidelijke meerwaarde in vergelijking met de vorige hoofdstukken. Pels verdedigt grosso modo twee thesen. Uit de onloochenbare osmose van 'staat' en 'burgerlijke maatschappij' in het naoorlogse 'georganiseerde kapitalisme' ofte de verzorgingsstaat besluit hij dat de theoretische tegenstelling tussen macht en eigendom maatschappelijk achterhaald is. Als alternatief stelt hij het algemeen begrip 'beschikking' of 'vermogen' voor, "gedefinieerd als differentiële controle over de toegang tot 'waardevolle zaken'; evengoed een recht

op 'handelingen' als een recht op 'bezittingen', evenzeer op mannen, vrouwen en vrienden als op de materiële middelen van arbeid en bestaan, evenzeer een recht op een fractie van de politieke macht als een recht van toegang tot posities, banen, kennis en rechtvaardigheid" (p. 138).

In de lijn van Randall Collins en (alweer), Bourdieu ontvouwt Pels vervolgens de stelling dat het 'vermogenspakket' of de 'beschikkingsbundel' van de Nieuwe Klasse van managers, professionals, bureaucraten en intellectuelen (Pels: 'deskundige organisatoren' binnen 'kennisgeleide organisaties') voornamelijk bestaat uit het controleren c.q. monopoliseren van organisatorische posities enerzijds en van kennis-, cultureel- of symbolisch kapitaal anderzijds. Kennis geeft toegang tot zekere institutionele posities, terwijl het culturele kapitaal zelf op haar beurt is georganiseerd in c.q. 'gecertificeerd' wordt door scholen, universiteiten, beroepsverenigingen, enz. Kortom, "houderschap van posities en cultureel bezit bepalen en vullen elkaar aan: zij vormen een configuratie van beschikking waarvan beide elementen individueel worden 'beheerd', maar in een kader van collectieve of institutionele ondersteuning en in stand gehouden door publieke erkenning" (p. 188).

Zowel het geponeerde model van de Nieuwe Klasse, waarin de accumulatie van cultureel- of kenniskapitaal steeds is verweven met het najagen van eigen (klasse)belangen, als de eerder uitgetekende sociologie van de intellectuele rivaliteit, hebben uiteraard ingrijpende gevolgen voor de epistemologie. Het vergaren van objectieve kennis, het streven naar waarheid, enz. verschijnen hierbinnen immers als gedragen door een streven naar intellectuele erkenning en academische c.q. organisatorische dominantie ofte hegemonie. "De speurtocht naar valide kennis (...) is onontkoombaar gebonden aan reputationele belangen en 'opportunistische' strategieën van intellectuele oorlogsvoering", zo concludeert Pels (p. 214). Polemie is dus inherent aan de meestal beschaafd gevoerde intellectuele en academische discussies. De oorlog wordt vriendelijk gevoerd, niet met vuurwapens maar met snedige (vaak tweesnijdende) argumenten, doch is daarom niet minder hard. En vermits hij onuitwikkbaar is, aldus Pels in navolging van de Amsterdamse filosoof Pieter Pekelharing, "zou het hoogste morele criterium in de wetenschap dan wel eens kunnen luiden: hoe ga je met je vijand om?" (p. 218).

Rudi Laermans

Charles C. Ragin, The Comparative Method - Moving beyond qualitative and quantitative methods, Univ. of California Press, Los Angeles, 1987.

Het boek is gegroeid uit de auteurs frustratie met klassieke multivariate methoden zoals gebruikt in een belangrijk aantal gevallen van menswetenschappelijk onderzoek. Volgens hem schuilt het euvel in de disaggregatie van de combinatie van kenmerken, die een waarnemingseenheid (case) uitmaken, in aparte veranderlijken. Klassieke multivariate methoden (in de titel kortweg "quantitatieve methoden" genoemd) zijn dan voornamelijk geïnteresseerd in de orde van grootte van de verschuiving in een onafhankelijke veranderlijke teweeg gebracht door verschuivingen in elk van de predictoren. De methode is "variable-oriented".

Hiertegenover stelt hij "case-oriented" onderzoek dat geïnteresseerd is in de specifieke combinatie van voorwaarden die leiden tot het al dan niet optreden van een uitkomst. Dit soort van onderzoek heeft een lange traditie in comparatief menswetenschappelijk onderzoek, en vooral in de vergelijkende sociologie, anthropologie, geschiedenis en in de politieke wetenschap. Het neemt frequent de gedaante aan van een dieptestudie van één of van slechts een beperkt aantal gevallen. Dit soort van vergelijkend diepte-onderzoek maakt het "qualitatieve onderzoek" uit waar naar verwezen wordt in de titel van het boek. Dergelijke analyses hebben ontegensprekelijk zeer belangrijke inzichten verschaft en verdere hypothesen kunnen genereren. Evenwel zijn de gevallen veelal in aantal te beperkt om scherpe conclusies te formuleren en blijven tal van andere verklarende mogelijkheden open: met twee observaties bijvoorbeeld komen immers alle veranderlijken (afzonderlijk) of in combinatie) waarop de twee gevallen verschillen in aanmerking als verklaringsgrond.

Indien men het euvel van beperkte diversiteit (limited diversity) ten aanzien van de verklarende combinaties wil ondervangen, moet men uiteraard het aantal gevallen uitbreiden. Het is echter niet de bedoeling, zoals bij multivariate analyse, de steekproefomvang te vergroten omwille van de significantieproblematiek. Wel is de opzet het bekomen van een exhaustieve lijst van alle mogelijke combinaties van weerhouden verklarende voorwaarden. Indien bijvoorbeeld 4 precondities (dichotoom) worden weerhouden, dan is informatie nodig omtrent de uitkomst voor de 16 mogelijke combinaties, gaande van de aanwezigheid van elk van de vier (ABCD) tot de afwezigheid ervan (abcd). Voor elk van de 16 combinaties wordt de uitkomst, al dan niet Y (dus Y of y), genoteerd. Het geheel vormt derhalve een "truth table" die de basis legt voor Ragins "Multiple Conjunctural Analysis" (een andere "MCA").

De analyse zelf is gegrondvest op de principes van de Booleaanse algebra: vooreerst minimalisatie, daarna het bepalen van "prime implicants". Minimalisatie is de procedure waarbij irrelevante condities worden weggewerkt. Bijvoorbeeld, als zowel ABCD als ABCd tot Y aanleiding geven, kan men de conditie herleiden tot AB. Het onderzoek naar "prime implicants" elimineert tautologische condities, zodat de gehele opzet gericht is naar het vastleggen van de meest beknopte omschrijving van de combinatie van precondities voor Y (of via de wet van Morgan, voor y).

Problemen duiken uiteraard op. Eerst en vooral is het verkrijgen van een volledige "truth table" uitzonderlijk in de menswetenschappen: bepaalde combinaties van precondities bestaan gewoon niet. Het probleem van "limited diversity" blijft spoken en bepaalt de uitslag. Vervolgens zijn contradicties helemaal niet zeldzaam: men kan bijvoorbeeld aantreffen dat voor dezelfde combinatie zowel Y als y optreedt. "Truth tables" daarentegen veronderstellen een eenduidige uitslag (ofwel Y, ofwel y) en niet een probabilliteit of odds-ratio.

Het probleem van beperkte diversiteit in de combinaties van precondities kan echter het voorwerp vormen van een voorafgaande Booleaanse analyse: Ragin stelt hierbij voor om de meest beknopte uitdrukking te bepalen voor de combinaties die niet voor komen. Dit is op zichzelf verhelderend omdat men niet alleen tot een inzicht komt van de mogelijke "oorzaken" van beperkte diversiteit, maar ook omdat het de onderzoeker dwingt van alternatieve hypothesen te maken voor de uitslag bij de ontbrekende combinaties. Het expliciet maken van deze hypothesen bij beperkte diversiteit ontbreekt meestal in het traditionele kwalitatief onderzoek, niettegenstaande de resultaten van de finale Booleaanse analyse van de "truth table" sterk door de impliciete veronderstelling inzake beperkte diversiteit worden beïnvloed. Een unieke oplossing voor dit netelig probleem is er derhalve niet, enkel het voordeel van expliciteren en de mogelijkheid van onderzoek in geval van een minimalistische oplossing (niet gedocumenteerde combinaties leiden tot y) dan wel van een maximalistische (niet gedocumenteerde combinaties geven Y). De vergelijking van deze beide mogelijkheden bepaalt dan de ruimte van onzekerheid.

Het tweede probleem, met name dat van het gebrek aan een eenduidige uitslag voor een gegeven combinatie van precondities, zet uiteraard de deur open voor tal van arbitraire beslissingen of een voor een veelvoud van mogelijkheden. Ragin's suggestie bestaat erin de probabilliteiten te hercoderen tot een dichotomie. Een beter alternatief lijkt ons een gesatureerde log-lineaire analyse van de odds. De auteur onderkent deze mogelijkheid, en hij heeft trouwens vergelijkend onderzoek dienaangaande gepubliceerd, doch behandelt het onderwerp niet verder in dit boek. Hij geeft enkel het

volgende toe (p.xii): "If I were to present that bridge (tussen de Booleaanse methode en de gesatureerde log-lineaire analyse) in this work, many readers would conclude that the case-oriented method is simply a watered down version of log-linear statistical methodology". Deze eerlijke en ontwapenende uitspraak wekt uiteraard de trek naar een expliciete vergelijking. Er was nochtans ruimte voor een speciaal hoofdstuk: het boek is immers niet volumineus en vervalt soms in herhaling.

Een andere, zij het weliswaar een ondergeschikte, beperking is dat Ragin nergens verwijst naar aanverwante formuleringen met een Booleaanse achtergrond. Meer bepaald gaat hij nergens in op Mackies welbekende INUS-condities. Ze worden gewoon niet eens vermeld.

De sterke punten van het boek zijn ontegensprekelijk de eenvoudige en zeer duidelijke presentatie, het gebruik van interessante voorbeelden genomen uit de politieke wetenschappen, de elegantie van de techniek, en de explicitering van "limited diversity". Het zal zeker interesse wekken t.a.v. combinatoire causaliteit en het is erg geschikt als handboek voor het distilleren van enkele colleges in onderzoeksmethodiek. In de taal van Michelin reisgidsen: "vaut le voyage" voor iedere vorser met een vergelijkend perspectief, en "vaut le détour" voor experts.

R. Lesthaeghe

F. Van der Auwera & C. Van Raemdonck, Overheid en Ambtenarenwerk, U.I.A., Dep. Politieke en Sociale Wetenschappen, 1986, 94 blz.

In België mogen de wetenschappers met de frisheid van statistische- of onderzoeksgegevens niet te kieskeurig zijn. Wie bv. met de volkstellingsgegevens van het NIS moet werken, weet dit al lang. Het kan vijf jaar of meer duren voordat bruikbare cijfers en tabellen beschikbaar zijn. Maar deze schromelijke timelag wordt met de kuise mantel van eerbiedwaardige argumenten (zoals het tekort aan personeel, de aanwervingsstop bij de overheidsadministratie, de dwingende vragen van de regering die voorrang moeten krijgen enz. ...) overdekt.

Men had kunnen verwachten dat een onderzoek dat niet door de overheid maar door een universitair onderzoeksteam uitgevoerd werd, nu recente resultaten zou bevatten. Zeker wanneer het gaat om informatica en automatisering. Een proces dat soms razendsnelle ontwikkelingen doormaakt.

Welnu de lezer kan bij het doornemen van deze studie gerustgesteld worden. Hij zal er informatie vinden over de sociale gevolgen van de invoering van micro-electronica in de over-

heidssector in de jaren 1981-82. De bibliografie is al even oud. Voor een actualisering (anno 1986) van de onderzoeksresultaten is er geen sprake.

Een studie over de informatica-archeologie in de overheidssector kan best maar dan zouden de volgende zinnen best vermeden worden: "De komende jaren zullen wat deze integratie items betreft erg cruciaal zijn" (blz. 27) of nog "dit beleid (zal) in de nabije toekomst een ondubbelzinnige keuze moeten maken ... (blz. 28). De "komende jaren" en "de nabije toekomst" zijn al lang voorbij. Zo de lezers au sérieux zouden worden genomen, dan had men op basis van bestaande studies en rapporten de verdere ontwikkeling van de overheidsinformatisering kunnen schetsen. Dat staat dus niet in het onderzoeksrapport.

Wat er wel in staat, zijn twee bijdragen. De eerste is van F. Van der Auwera over twintig jaar (1960-1980) informatica-beleid in België. Het gaat vnl. om de analyse van het hardwarebeleid en de specifieke knelpunten van het Belgisch overheidsbeleid ter zake m.n. budgettaire beperkingen, pragmatisme en korte termijnoptiek, gerichtheid op het technische en niet op het organisatorische of het menselijke, onverschilligheid van de overheidshierarchie, onvoldoende juridische begeleiding van het informaticabeleid, tekort aan opgeleide informaticaspecialisten, weinig besef voor de ontwikkeling van eigen en aangepaste toepassingsprogramma's.

Dit alles wordt goed beschreven en geanalyseerd en hierdoor krijgt de lezer een eerste schets over de complexiteit van deze ontwikkeling in de Belgische administratieve warboel.

De tweede bijdrage is van wijlen C. Van Raemdonck. Het is een verkennend onderzoek dat geen grote pretentie heeft. Met enkele cases tracht zij ons te doen begrijpen hoe van binnenuit de informatisering be- en geleefd wordt. Het empirisch onderzoek in een reeks overheidsdiensten (Centrum voor informatieverwerking bij het Ministerie van Economische Zaken en bij het Ministerie van Financiën, Informaticadienst van een grootstad, van de Regie der Posterijen, van de Rijksdienst Sociale Zekerheid, Postchecks enz. ...) steunt op interviews met bevoorrechte getuigen.

Wat ik voornamelijk van deze studie overhoud is de progressieve profilering van de handelingsstrategieën van de betrokken ambtenaren. De confrontatie van veelvuldige gevallen in verschillende overheidsdiensten met betrekking tot een reeks vragen (zoals de omvang van routinewerk, de vorming van het personeel, het prestige van de informatici, de onderbetalingen, het verloop van ambtenaren, de werkomstandigheden) introduceert de lezer in het (sprookjes)bos van de overheidsadministratie met de vele burchten, kastelen en kerken, waar hogere en lagere ambtenaren, vakbonden, politieke partijen, lokale kaders of potentaten, wakkere en

halfwakkere functionarissen, de wonderlijke informaticabrei met gulzigheid of afkeer, proeven of slikken.

Dit stuk kan gerust in een bloemlezing van de sociologie van de ambtenarij opgenomen worden en zal alvast niet vlug verouderen.

A. Martens

3. Ter bespreking ontvangen boeken

P. Ariès & G. Duby (red) "Geschiedenis van het persoonlijk leven: van het feodale Europa tot de Renaissance", Agon, Amsterdam, 1988.

F. Bacon "Het nieuwe Atlantis", Ambo, Baarn, 1988.

N. Bal "Zij droegen de rode vlag", Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1988.

B. Bawin & J. Van Houtte (promotoren) "De socio-economische problematiek van de onderhoudsverplichtingen in België", Staatssecretariaat voor Leefmilieu en Maatschappelijke Emancipatie, Brussel, 1987.

J. Billiet (red) "Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over verzuiling", Kadoc-Studie 6, Universitaire Pers Leuven, 1988.

G.P.A. Braam "Bestuurssociologie. Mensen, groepen en openbaar bestuur: een inleiding", Samsom, Alphen a/d Rijn - Brussel, 1988.

Club Van Antwerpen "Teksen voor de 21ste eeuw", EPO, Berchem, 1988.

Collectief Tribune Immigrée "Leven als Moslim in België", EPO, Berchem, 1988.

A. Ehnmark "De geheimen van de macht. Een essay over Machiavelli", Het Wereldvenster/EPO, Houten/Berchem, 1988.

M. Fitoussi "We lijken wel gek. Supervrouwen haken af", Scale/Het Spectrum, Utrecht, 1988.

A. Gerlo "Kroniek van de Vlaamse Beweging 1965-1980", VUB-Press, Brussel, 1988.

L. Halman & F. Heunks (red) "De toekomst van de traditie. Vier visies op een onderzoek naar waarden en normen", Tilburg University Press, 1988.

- L. Hooghe, M. Verminck & W. Dewachter "Blikvangers, of de partij in eigen persoon". De campagne van de parlementsverkiezingen van 13 oktober 1985", Departement Politieke Wetenschappen, K.U.Leuven, 1987.
- M. Huysseune "Vrijmetselarij. Mythe en realiteit", EPO/Vrij Onderzoek, Berchem/Brussel, 1988.
- G. Kuiper "Gokkende mensen", Wolters-Noordhoff, Groningen, 1988.
- M. Maes "De ledenaantallen van de politieke partijen in België", Departement Politieke Wetenschappen, KU. Leuven, 1988.
- S. Parmentier "Vereniging en identiteit". De opbouw van een Nederlandstalig sociaal-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986), VUB-Press, Brussel, 1988.
- A. Pouw "Oud, maar wijs genoeg? De Nederlandse Vereniging voor Gerontologie 1947-1987", De Tijdstroom, Lochem/Gent, 1987.
- M.J. Rooduijn "Politiek patronage in Zuid-Italië". Verdwijnen de heiligen uit het paradijs?", Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1987.
- E. Spruyt e.a. "Leven in een stiefgezin", Giordano Bruno, Amersfoort, 1988.
- D.F.M. Strauss "Die grondbegrippe van die sosiologie as wetenskap", RGN, Pretoria, 1988
- A. Van Bosbeke "Ridders van nu". Over occulte genootschappen en ridderordes in de 20ste eeuw", EPO, Berchem, 1987.
- G. Van den Berghe "Met de dood voor ogen". Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders", EPO, Berchem, 1987.
- J. Van Houtte e.a. "Gezin en (ge)recht", DNB/Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 1988.
- J. Van Ruysseveldt & J. Von Grumbkow (red) "Arbeid in verandering". De strategische rol van industrieel vakmanschap en management", Kluwer/Open Universiteit, Deventer/Heerlen, 1988.
- J. Vranken "De maatschappij en haar bouwstenen". Een inleiding tot de sociologie", Universitaire Reeks UFSIA, Antwerpen, 1988.
- R. Vreeman "Chauffeurs, havenwerkers en industriearbeiders". Over vakbeweging en arbeid", De Balie/S. Franke, Amsterdam, 1988.
- J. Vuchelen & W. Van Impe "Privatisering". Van macht naar markt", Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1987

A.C. Zijderveld "De samenleving als schouwspel", Vuga, Den Haag, 1987.

I. Weeda "Vriendschap in beweging", De Haan/Unieboek, Houten, 1988.

P. Winkelaar "Methodisch werken. Inleiding tot methodisch handelen met en voor mensen", Lemma B.V., Culemborg, 1988.

4. Onderzoeksrapporten

Gevolg gevend aan de oproep die in het vorige nummer van het Tijdschrift gepubliceerd werd, stuurden een aantal vorsers hun onderzoeksrapporten van het voorbije jaar reeds naar de redactie. In het volgend nummer, en voortaan in elk laatste nummer van de jaargang zullen de onderzoeksrapporten voorgesteld en besproken worden. Verslagen van onderzoeken kunnen derhalve nog steeds ingezonden worden.